114 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 114

ЈЕДАН РАЗОРЕН УМ

И

ЗАПИСНИК ЈЕДНОГ ПОКОЈНИКА

ОД

Лазе Комарчића

114 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 114

ЈЕДАН РАЗОРЕН УМ

И

ЗАПИСНИК ЈЕДНОГ ПОКОЈНИКА

ОД

ЛАЗЕ КОМАРЧИЋА

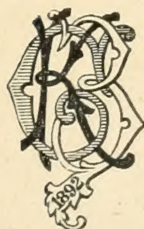

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА Д. ДИМИТРИЈЕВИЋА, ИВАН-БЕГОВА БР. 1
1908

I

ЈЕДАН РАЗОРЕН УМ

I

Све је било спремно за полазак. Узео сам Совру. Мало је поскуп, али има добра кола и коње. Милина је како вози. И таман да седнем у кола, а газда Миле ће ме, од једном, упитати:

— Е, момче, а да ти ниси заборавио узети пасош?

— Што ће ми? Путујем на колима. А, после, Совру познају свуд — као црвену пару — одговорим и погледам у Совру, шта ће он рећи.

— Онај, ви'ш, како ћу ти казати... Ово су бурна времена... Боље га је имати. Злу не требао. Може нас последња сеоска лола насред друма зауставити и упитати: „Имате ли пасош?“ И рекнеш ли му само да га немаш, он те отера у село кмету, а кмет капетану; а ако се и капетан деси какав џенабет — стрпаће те у апс, и тамо ће те и Бог заборавити... Хранићеш апсанске буве и стенице — докле год не стигну одговори од власти, да си добар и поштен, — одговори Совро, скраћујући у дешњака леву штрангу.

— Добро говори Совро. Сасвим је тако. Шта више, сад га није лако ни добити. Требало би ти уверење од директора. Све је то сад прсло — куд које. Тога смо се требали раније сетити, — рече газда Миле.

— Па шта да се ради? То ће нас задоцнити, — упитам забринуто газда Мила.

— Добро, ако Бог дâ — одговори Совро. Сешћемо овако сви џумле у кола, па — пред полицију. Газда Миле ће да јемчи, и ми ћемо за час имати у џепу пасош... Кад је све у своме реду, нека је и то!

Тако смо и урадили.

*

У ходнику полицијском пуно света. Газда Миле уђе у пасошарницу, али му рекоше да мора чекати, док управитељ дође.

— Кад немате општинског уверења, онда се пасош даје само по допуштењу управитељевом, — одговори један од чиновника.

Морали смо, дакле, чекати. Онда су биле власти — власти...

У један мах зачу се доле у авлији:

„А јôј моја мајко!... Господине, живота ми мога — ја нисам крив!“

И онај свет нагрну на прозоре. Погледам и ја.

Једнога туку, а њих десетак чекају на ред. Један господин, с актима под мишком, стоји и броји, а она два жандарма бију. Жестоко бију!... Видело се, да су свој занат испекли. Рекао би човек, да Бог зна колико и не замахују, али не ударе по два три пута, а они им се прутови на врховима расцветају. И они их онда баце, па узму друге. Мало у лево, у једном углу, из једне каде вирило је неколико снопова лескова прућа. Ово је била резерва, ако се она два већ раздрешена снопа потроше.

— Шта су скривили ови људи? — упита газда Миле једног господина, који беше до нас стао, да и он сеири.

— Похватали су их по турским кућама. Лудаци једни! Оно што је ваљало, давно је и давно разграбљено... Кад људи неће да слушају наредбе власти! — одговори онај господин.

— Да си ми по Богу брат! — викну један од оних, што су на ред чекали... Ја и мој брат нисмо криви. Ми смо поштени људи. Питајте кога хоћете за кућу Смиљанића из Љубовиђе — казаће вам...

Онај господин ни главе да окрене. Он је као мраморна статуа стојао и бројао. И тек би, кад се наврши двадесет пети ударац, рекао: „доста!“

Онда би прозвао другог...

— А јôј моја рођена мајко!... Ја ћу ти сад умрети! — превијало се једно голобрадо момче под оним гвозденим обручем и гривнама. Једва ако му је било седамнаест до осамнаест година.

Она су два жандарма, као два аутомата, полако замахивала и самим врхом лесковака дохватала дебела меса овог веселника.

— Немо', господине, нашег дома срамотити — тако ти живо било, што ти је најмилије! — повика опет онај, што рече да је из куће Смиљанића.

То беше младић од својих двадесет до двадесет и четири године. Већ само одело казивало је, да је из добре куће. Бела, као снег, ланена кошуља. По црним сукненим тозлуцима, по малом гуњчету без рукава, с плавим вуненим гајтаном, — видело се, да је Подринац. Онај други, што се беше уз ово сељаче, тако рећи, причипио, био је у немачким хаљинама. И њему је могло бити осамнаест до двадесет година. Његово се чело беше натуштило, а црте на лицу развукле у некакву дивљу престрављеност. Цептио је као прут. У њему није било капи крви. И кад би год који несрећник јаукнуо од мало жешћег ударца, он би се чисто тргао, а погледи би му несвесно пошли по оном осталом свету. Десна му је рука била обешена о некакав дугачак бео завој, који му је о врату висио.

— Да, није, којим случајем и он од оних рањеника од 3. и 5. јуна? помислим.

Ја нисам ни опазио, кад је газда Миле сишао доле. Он приђе оном господину, што извршује пресуде. Поче му нешто живо говорити. Онај ни да га чује.

— Ја познајем, господине, ову децу. — Ти си Степанов син, је ли? — окрете се он ономе сељачету.

— Јес, газда, сâм те је Бог послао!... Јес, ја сам Степанов, а ово је мој брат... Он овде учи чколу — он је Дакин... Његова ће се мајка убити, ако ово с њим буде.

— Како се ви смете с осуђеницима разговарати?!... повика извршитељ. Одмичите из овога круга!... Ја овде вршим само закон... Или ћу...

— Жалостан је то закон, који ви овде над нама вршите! — повика онај млађи у немачким хаљинама. Док су други пљачкали, ја сам се био и крвавио код џамије; а кад су таки јунаци, као што сте ви, бежали и крили се по Топчидеру, Раковици и Ташмајдану, ја сам, под ватром градских топова, подизао ђачку барикаду!... А сад?... Зашто се оно ја тукох?!... Отаџбино, зар тако ти награђујеш оне, који за слободу твоју свој живот залажу?!...

— Каква је то ларма доле?!... повика један оштар глас иза мојих леђа. Онај се господин, што беше до нас стао, да гледа, смота на прва канцеларијска врата. Свет беше сав гологлав. Скинем и ја капу. То је био сâм управитељ.

*

— Е, газда-Миле, други пут немој тако!.. Како си, болан, могао наговарати чиновника, да не извршује кривичне пресуде?!.. А особито сад, кад се у земљи опажа врење на све стране. А чуо си и оно што је било у палилулској касарни! Још да власт овако не притеже, ко зна, где би се чир провалио, а где други почео да гноји. Рђави су се људи размилели — као гусенице, кад им је на је-

дном вотњаку нестало листа... Збиља, ко, рече, да су ти ово?

— Само добри људи. Ја за њих главом јемчим. Питајте кога хоћете за дом Смиљанића из Љубовиђе. Овај овде учи школу. У првој је години права. Син је Дамјана Смиљанића, кмета љубовиђског — ово је пуних двадесет година. Јединац у оца и мајке. Бог их је под старост обрадовао... Ово друго момче — брат му је од стрица, задругар у кући, син Степанов... То је најчувенији свињарски трговац у томе крају.

Управитељ је био човек строг, али и праведан. Дорастао своме положају. Он је знао и да, колико толико, задовољи људску правду и да закон и ауторитет власти одржи на својој висини. Кад некад нешто учини, рекло би се, да је законска цепидлака, педант првога реда, а понекад тако уђе у либералну примену и то доста јасног законског прописа, да би човек рекао, да ово није ни онај човек ни дај Боже.

Па и опет свему би се нашло свога разлога.

Док му је газда Миле причао о честитости дома Смиљанића, он беше оборио главу и нешто премишља. Али се на један мах исправи па погледа у оног ђака:

— Па ја, шта сте тражили по турским кућама? — упита управитељ, као с неким прекором.

— Ми нисмо били ни у једној турској кући.

— Неће бити?! Ја како вас је тамо могао наћи жандарм?

— Он нас је нашао на капиџику Алибеговића. Ту бесмо застали. Капија широм отворена. Дуге алеје шимшира, зелено џбуње јоргована и зове, силно бокорје ружа, па онда читави сводови османлука; па онај живописни, на тулбу налик, киоск, што је сав обучен лозом, зимзеленом и другим пузавим биљем — лежао је у једној страшној ру-

шевини, као да је по свему бесомучност своје коло водила. Признати морам, да су ме ове рушевине до срца гануле. Моја се душа бунила, што се ту видео траг српских руку. Ја нећу да су Срби вандали.

— Е, није него броћ! Тебе ће сад неко питати шта ти хоћеш, а шта нећеш! Него, кажи ти мени, је ли теби била позната моја наредба, којом се забрањује тумарање по турским кућама?

— Није.

— Ја где си ти био за ово месец дана?..

— У болници.

— У којој болници... варошкој?

— У војној.

— А што у војној?

— Да се лечим, одговори онај с неким поносом и погледа у своју завијену руку.

— Шта ти је руци?

— Рањен сам.

— Е, рањен си! А где?

— Пред ђачком барикадом.

Управитељ се замисли. После ће опет рећи:

— Па што тако ниси казао на испиту?

— Какав жалостан испит! Ту нам нису дали ни прословити. Онај, што испитује, а то је онај што и извршује, упита само жандарма: „Јеси ли ти њих нашао у турској махали, где тумарају по турским кућама?“ — „На капији Алибеговића“, одговорио је жандарм. — „Води их доле. Најпре их претресите!“ — То су и учинили. То је било синоћ, а јутрос нам обојици саопштише пресуду: да нам се удари по 25 батина и да се прогнамо, одговори ђак гласом који је још дрктао од узбуђења.

Управитељу букнуше образи. То беше неко унутрашње застиђење. Он се замисли. После дочепа она акта. Нешто записа на њима. За тим удари у звоно.

Један жандарм ошкрину врата.

— Зови-де ми... онога... Перишу! То је био онај исти, што је мало пре извршивао оне пресуде.

Он стаде као укопан. Ни у кога није гледао, већ право у управитеља. Ја, нешто, погледам, и видим да му се лепо ногавице од панталона тресу.

Управитељ устаде. Промери мало извршиоца. Хтеде му нешто рећи, па опет застаде. Узе са стола онај акт, па му га пружи. Извршитељ прими акт. Она му се хартија тресла у руци. Био се престравио.

— А сад — кући! Видите, власти су што и жива ватра, неког огреју, неког опеку, а по неког жива сагоре... Што од те ватре даље, то по вас — боље, окрете управитељ оним веселницима.

— Хвала вам, господине! — уздахну рањеник, па се окрете газда Милу:

— А сад — збогом, пријатељу!... Да вас, мало пре, сâм Бог од некуд не посла, над нама би се извршило једно страшно, једно срамно дело. И ја не бих смео после оне срамоте ни сахата живети... Ви сте спасли част нашој кући, понос моме оцу и мојој мајци, а мени — живот. Збогом!..

— Збогом, мој лепи газда! — рече онај у сељачким хаљинама, а очи му беху пуне суза — — —

— А шта ви чекате? — окрете се мени управитељ, који као да ме тек сад смотри да сам ту.

— Ама, ето, господине, прихвати реч мој газда Миле, овај мој укућанин пошао својој сестри и зету на Љубовију, па сметнуо с ума, да извади пасош. Кола га већ чекају. Сад да тражи свога директора, или да се обраћа општини за уверење — одоцнио би. Зато и ја дођох, да вас замолим, да му дате пасош.

— Дакле и ти си ђак?

— Јесам, господине.

— У којој си години?

— Ја сам још у гимназији. Ја сам мало старији пошао у школу.

— Е, Бога ми, да није било твога пасоша, она би ти двојица прошли као Јанко на Косову. О свему се опет Бог стара, — рече управитељ доста тронуто и зазвони.

— Кажи Луки нека овоме младићу изда пасош, рече он жандарму, који се на вратима помоли. — — — — — — — — — —

*

После једног сахата већ бесмо у Макишу. Совро сиђе с насипа, па удари преко ливада. Пут беше углачан — као тепсија. Летели смо, а нисмо ишли.

И онда Совра запева својим лепим, звонким гласом:

„Равно поље, криво ми је на те,
„Што мој драги отиде низа те!...

II

Совро је одржао своју реч. Он је био нека врста правог сахата. Сахат никад није носио, а опет је увек знао, које је доба дана, или ноћи. Ма у које време да у вече легне, опет је у јутру могао да устане у које хоће доба. Умео је да одмери, колико му треба, док коње отимари, напоји и упрегне. Мене је пробудио, кад је коњма натакао зобнице. И таман сам био готов и почео да пијем кафу, а он дође, па ми рече:

— Све је готово. Можемо поћи.

И кад смо стигли на сам окомак Прослопа, беше већ лепо свануло.

Совро устави коње, протрља им очи, повуче их за уши, и они се стресоше од јутрење студени,

па онда оба фркнуше на нос, те из њихових широких ноздрва, као из каквих сулундара, избише густи котурови паре.

Исток се беше опасао с неколико пламених облачних појасева ; а на једном месту поче се оцртавати један у хиљаду ватрених боја оперважен небески кратер, из кога се беше помолила једна треперава, до половине неба раширена, исполинска лепеза. Од ове се огњене лепезе беше запалило читаво небо ; а површине планина као да беху поливене растопљеним златом. Медведник се беше примакао, е би рекао, сад ћеш га руком дохватити. Старац се чисто намрштио. И ако му је његово гранитско чело јутарњим зрацима озарено, опет су се на њему виделе дубоке бразде, што су их ту оставили безбројни векови. А као каквим џиновским скутом своје тамно-зелене доламе беше ка западу бацио дугачку сенку. У овој су се сенци видели силни проломи и дубодолине. У њима као да је све још спавало својим дубоким сном.

Десно и лево, докле око човеково може досегнути, беше пукла непрегледна панорама — планинских литица, овршина, и, овде онде, од врха до подножја пролоканих окосина, баш као да им је каква исполинска рука, својим џиновским ноктима, у само лице запарала. И ова се панорама губила далеко на истоку у плавим контурама рудничких и ужичких планина, док се на северу стапала у сиве пруге Цера и Видојевице, па се даље испрелама у небројено планинских седала, док се, најпосле, није зауставила на каменим обалама хладне и валовите Дрине, да одатле поздрави своју осталу браћу и сестре у поносној Босни и кршној Херцеговини.

Кад се пође друмом од Пецке Љубовији, иде се благом узбрдицом. Мало се каса, а мало иде ходом. И што се човек више приближује ономе по-

вијарцу, што полази од Медведника па се веже доле са сокоским планинама, пред њим се све разговетније стане издвајати један вис. У први мах човеку се учини, као да се тамо негде, насред друма, испречила каква горостасна камила са обе своје грбе. Те су грбе брат и сестра. Једно је Бобија, а друго Прослопски Вис. И што се ближе њима примичеш, Бобија ти, мало по мало, замиче за Прослопски Вис, док је сасвим нестане. И онда пред собом видиш једно самоставно брдо, од овуд голо, без шуме, а озго, по врху, штрче неколики грмови и букве, те изгледају као какви грдни прамичци косе на каквој џиновској глави. Одмах испод ових перчина човек опази некакву грдну греботину. И кад се на сам Прослопски Вис дође, онда се тек види, да ова греботина није ништа друго, до један планински жлеб, који ово брдо дели на две поле. Средином овог горског жлеба јури Љубовиђа, бистра као суза, а брза као очи.

Ова прва пола благог је нагиба. По њој су инжињери усекли пут на цик-цак — све доле до у реку. Она друга пола отишла је од подножја па до врха, до, чини ти се, под саме облаке. Али је њена формација једно право природно чудо. Она је образована од самих скамењених капница. Цело брдо изгледа као каква горостасна воштана свећа, која је вековима горела и клапила се. Пред овим природним самотвором човек се и нехотично сам заустави. Под самим врхом горе видите једну људску прилику. Раширила руке, а лице окренула небу — баш као да се за неког Богу моли. Одмах испод ове прилике видиш једну грдну орлушину. Рекао би човек, — хоће да полети; ама су јој и крила и ноге за брдо срасли. С десна и лева дижу се гигантски стубови, образовани од самих скамењених капница. И, овде онде, као да се из брда прома-

љају некакве џиновске руке, да ове стубове придрже, да се не стропоштају доле у реку.

На самом окомку, одмах више Трајановог моста, би се човек заклео, да виси један горостасан полелеј, окићен безбројним каменим свећама и леденицама. Понеке од ових леденица дохватају до половине овог скамењеног брега.

Све ове слике и прилике, што их је природа вековима стварала. озго па на ниже, превучене су млазевима мокрине.

Ово би се брдо могло назвати : брег плача, брег вечитих суза.

*

Пошто су се коњи добро издували, ми се кренемо. Ја пођох пешке. Како је насип отишао на небројене савијутке, ја се упутим једном путањом. Овуда пешаци силазе. То сам одмах познао. На понеким местима тако је стаза била стрма, да човека почне несвест да хвата! Срећом не пође се много, па се опет избије на насип. И што сам се више спуштао, она друга половина брега уздизала се преда мном, као какав величанствени иконостас. А оно заносно хучање реке, која се ломила и пенушила преко свога неравног каменог корита, постојало је све разговетније и снажније. Чинило ми се, као да хиљаду подземних хорова узносе славу творчеву и поздрављају прве сунчане зраке, који сад баш облише ону страну у некакву чаролијску пламену румен, кроз коју сташе одсијавати читаве миријаде рубина и смарагада.

Требало нам је читаво пола сахата, док се у реку спустисмо. Још из далека сам опазио онај знаменити римски мост, који је овде подигао онај исти римски цар, што је просецао и дунавску Демир-капију. Овај се мост испречио с краја на крај овога планинског жлеба. У једном је лугу, а при

врху се свео у један мали угао — рекао би, сад ће се ту проломити. Ама као да је од сира срезан. Рекао би човек, да су мајсторски чекићи ту јуче радили. А није. Од то доба минуло је око две хиљаде година!...

Кад прођосмо и Трајанов мост, Совро заустави коње. Седнем у кола. Он само викну:

— Брњо!

И коњи полетеше. Раван пут као длан, а белео се, као да је по њему простртo убељено платно.

Кад смо били близу Љубовиђе, из једног планинског закутка изби један деран. Једва ако му је било десет година. Жив и лагачак као срнче. На њему беле рубине — као снег. Лепо се обуо. И он као има кајише. Горе малено гуњче без рукава, а с плавим гајтанима. На глави полован фес, али му се још добро одржала кићанка.

Гони троје, четворо свиња: једну крмачу, једног нерастића, два назимета и троје прасади, која су већ давно пројела кукуруз.

Она матора крмача цичи и бежи. За њом пристаје и онај нераст, а назимад и прасци све изостају. А онај син не да им дахнути. Полети као пурак, те крмачу и нераста пресретне и на пут их изагна, па после скупи и ону назимад. И тако гонећи и бранећи, да му које куд у честар не умакне, он је нешто, на свој начин, псовао. Једном сам чуо:

„Одијан вам ваш!.. Нећете тамо! Знам ја куд би ви хтели?! Лукава поганијо! Као да зна куд ћу с њима!.. Е нећеш, погани скоте!..“ и онда се као стрела вину, да пред крмачу излети, која се беше устремила право једном густом јошику и узгред почела да цичи, баш као да је оној својој деци хтела рећи: „Брже, овамо за мном, да се од ове напасти спасемо!..“

Стигнемо их. Ја рекох Соври да мало стане. Сиђем.

— Добро ти јутро, момчићу! — викнем му. Здраво свануо!

Он стаде. Промери ме, од главе до пете, па ми рече:

— Бог ти свако добро дао, брате!

— Бога ми си ти то јутрос добро поранио ?!..

— Ама Јаблан ми није ту, отишао доле бати у Београд... А ови нас Милосављевићи лепо сатрше. Нашао сам их у њиви у Зеленику. Да ти је да видиш само, шта су нам јада починиле — да се човек заплаче! И говори, и говори, да свој мâл причувају, па ја њима говорио, ја овој црној земљи. Чика опет добар. Од добра не ваља. „Ја, вели, кметујем селу, а не себи!“ А ови му рсузи ухватили верак, па — не мо'ш од њих живети! — изговори ми онај малиш, као какав маторац, а непрестано ме мерио... Док ће ме од једном упитати:

— Бога ти, како се зовеш?

— Стево — а што питаш?

Он мало сави главу и спусти је на лево раме, и стаде ме гледати неком симпатичном детињом наивношћу, па ће ми рећи:

— Да си жив и здрав!.. Исти мој бата!.. додаде као у себи.

То рече, па се окрете и погледа за свињама; оне беху већ далеко измакле и она матора дојара непрестано цичи и нагиње горе уза страну.

Он пирну као ветар. И таман да их стигне, али се оне шмурнуше у густ један шипраг.

Ја седнем у кола. Совро ошину коње. И још ми и не стигосмо до оног шумарка, а оне свиње избише доле на друм. Не прође мало, изби и онај дечак. Одломио један лесковак, три пута дужи но што је он, па их салетео. Ока им није дао отворити. И, најпосле, кад и свиње видеше с ким имају посла, оне се умирише и ухватише насип, па пођоше, каскајући и помало цичећи.

И ми их опет стигосмо.

— И ти им баш не даде умаћи? — упитам га, као шале ради.

Он се смешио и рубио једним малим ножићем онај свој лесковак.

— Чиј си ти, Бога ти? — упитам га.

— Степана Смиљанића, ето ту из Љубовиђе... А, ако Бог да ви?

— Доле на Љубовију.

— Ене, баш добро!.. Ама, кажи-де, болан, доле за овај наш белај. Ово се више од њих живети не може. Трпимо, трпимо, па ће нам се, најпосле, смрћи пред очима. Још док се Јаблан врати, па му и ово кажем, ја не знам шта ће он радити. Он им неће опростити, бели...

— А ко ти је тај твој Јаблан? — упитам га.

— Мој старији брат. О'чô је у Београд бати. Кажу да су већ и тамо престале чколе. И нас је наш учитељ распустио. Нешто се и ови наши Турци костреше... Јадна ли им нена њихова!..

„Аха“, повика од једном и устреми се за свињама, које беху нагле доле реци у један густ врбак...

Совро ошину коње, и ми се већ нађосмо пред првим кућама љубовиђским. Горе у страни, на једном лепом заравњу, видела се једна лепа група кућа. Насред среде беше једна готово двокатница, лепо окречена и ћерамидом покривена. На њој су били срчали пенџери. Прави конак. Око ове се куће беху, као какав венац, поређале све остале зграде, и све беху шиндром покривене и махом окречене, сем амбарева и качара од растових дасака. А авлија беше тарабом ограђена — милина је било погледати. Сва је под конац обрезана; а свему су опет као кита цвећа биле оне високе и ћерамидом покривене вратнице.

У тај мах испаде пред нас један цигљаст момчић, он ме погледа, а по лицу му плину неко мило изненађење. Ја рекнем Соври те мало утиша коње.

— Чија је оно кућа горе у страни? — упитам онога момчића.

Он ме зачуђено погледа.

— Е, ти кô токорсе не знаш?

— Па да знам, ваљада, не би био луд да те питам.

Он се још нешто ишчуђавао. „Овај нема четврту даску“, помислим, па онда рекнем Соври, да пође брже.

— Брњош! — повика Совро и бичем ошину по арњевима. Коњи полетеше као ветар.

*
* *

У то је доба мој зет, Марко Перовић, био ђумругџија на Љубовији. Дочекао ме је, казати се не може. Сестра је плакала од радости. Била је чула, да су неки ђаци изгинули, па се поплашила, да се и мени не буде што догодило. Сирота, Бог да јој душу опрости! Она је мени била и сестра и мајка. Ја друге мајке ни утувио нисам. Како се ко од куд наврати, она му рекне: „Ево, ово је мој брат!... Богу хвала, када сам га само жива и здрава видела!“ И очи би јој се напуниле суза. Од кад сам њу изгубио, овај ми је свет друкчији. Чини ми се, као да сам у некој пустињи, где нема ни хлада ни одморка; ни где стати ни где отпочинути! — — —

Са Совром сам уговорио, да ме чека три дана, па ме је чекао шест. Ово је морао с њим удесити мој зет. Не, одиста, имао сам доброг зета. Са свима је лепо живео. Мала чаршијица, па оно мало чиновника — као једна породица. А има прилика, где једно другом хоће очи да поваде. Ја, управо, и не осетих, кад брже прохуја оно шест дана. На једно место на ручак, на друго на ужину, на треће на вечеру, па, после, хајде из нова.

Дође и дан поласка. Нешто ми је тешко на срцу. Ни сам не знам зашто. Мој зет, моја сестра

— спремају господску вечеру у част мога поласка. Позвали су све своје пријатеље. Капетан с капетаницом дође први.

— А што није дошла Рокса? — упита моја сестра.

Мени букнуше образи.

— А, што, сестро? Малиша не сме сâм да остане, — одговори г-ђа капетаница.

— Па што нисте и њега повели? Боже мој, да оставите саму децу! Немој, живота ти, да пошљемо Тому, нека их доведе. Нека смо сви ту. Дела — да мало поседимо! Нећу да после рекнеш: „Мићо, да идемо — деца су сама!“ наваљиваше моја сестра.

— Мићо, чујеш ли шта хоће сека Јелица?... Да пошљемо Тому по Роксу и Малишу.

— Па ја ти нисам рекао ни да их остављаш, — одговори капетан.

И Томо пандур оде. Мени се скиде онај камен с груди. И она авлија, и она кућа, и они гости, све ми то сину неком дивотном светлошћу. Шта се то са мном збивало, ни сам не знам. Од онога дана, кад сам ручао у кући капетана Миће, овај ми се свет предругојачио, а душа преобразила.

Мало за тим дође и Јово писар, па онда, ето ти и оца Вилипа и његове поше; а већ Саватија, латов, и његова Вида нису могли изостати. Он затури шалу још с врата. Сви су га пазили; а из куће мога зета није избијао.

Најпосле, ето ти и Томе пандура. Он је водио малога Малишу, дете од пет шест година. За њим уђе — Рокса... Моје се груди почеше надимати. Осетио сам, како ми срце лупа. Ко би ослушнуо — могао би га, чини ми се, чути. Моје се очи с њеним сусретоше. У њима сам видео један читав свет, свет мени до сад непознат. То беше свет благости, свет доброте, свет што нас

уздиже горе некуд у плаве регионе небеске... Преко њена бела, нешто мало црнпураста лица, прелети лака румен; а њени се велики капци, с дугим и црним трепавицама, спустише, те ми заклонише онај свет блаженства; а она лагачка сенка, што је њене дуге трепавице преко лица оцрташе, упи се у моју душу... Кад у вече легнем, кад очи склопим, ова ми анђелска слика изиђе пред очи. И онда? — Збогом, санче, збогом, благи ноћни одморче!...

*

Мога зета некуд неста. Све ми се чини, да му Тома пандур, кад доведе децу капетанову, нешто на ухо шану.

Саватија латов оде причати, како је чуо, да је цар из Стамбола поручио кнезу Михаилу, да не миче војску, па ће му дати све градове редом, па и сâм Сакар и Мали Зворник.

— Јест, јест, без Сакара и Малог Зворника међу нама и Турцима мира бити неће, — рече Јово писар.

У том се на вратима помоли један човек од својих 45—50 година. Сељак је; ама је опет у чоханим хаљинама. За њим уђе и мој зет.

— Јесте ради гостима? — учини онај нови гост.

— А, Степане, од куд ти тако? — упита га г. капетан.

Рокса приђе, те га пољуби у руку, а тако исто и Малиша. Он се са свима рукова, па онда рече:

— Ето, вала, ја право од куће. Чуо сам да се добро частите и проводите, па и ја дођох, да вам будем друг, — одговори он, смешећи се. И од једном му се погледи зауставише на мени.

Моја му сестра приђе.

— Ето, газда Степане, ово је мој брат, о коме сам ти говорила.

— Нека ти је, госпођо, жив и здрав, срећан и честит!... Баш ми је мило. Ја синоћ дођох с пута, а моји ми казаше, да је један младић кроз село прошао... Јес, добро су уочили. Исти мој Веља... И, Бога ми, да се он у свету изгуби, твој би брат диго̂ Вељину очевину.

— Ама, одиста, г. Стево личи на Дакиног Вељу, — прихватиће и г. капетан. Његова ме Рокса погледа испод очију. Она јој румен опет сину преко образа, а преко уста јој прну један блажен осмех.

Мени нешто прође кроз срце као хладна летка. — — —

Вечерало се и веселило се, пило се и певало се... Наздрављало се за мога срећна пута. И мене би онда текнуло. И у тај баш мах поглед би ме Роксин пресекао, као да ми је хтео рећи:

„Немој ићи, болан, још за који дан!..“

Ама, што ме опет мери онај чича Степан?!.. Једном се окрете моме зету:

— Е, г. Марко, јес ово неко чудо. Ено има и ону белегу на челу. Велике црне очи, па нос, па уста, па брада, па све... А каже мени Живанчић: „Твој Вељо прође, па пита: а чија је оно кућа? Мисли ја га не познајем“. Па и мој ми кића рече: „Видео сам једног господина, исти мој бато... Оде доле на Љубовију — ваљада ће капетану...“ А, друкчије није. Сутра мора свратити нашој кући. Нека га види Вељина мајка. Боже, ја њене радости!..

Тако смо и урадили.

III

И ми опет одоцнисмо. Совро рече, да се и он успавао. Али у томе његовом изговору беше нечег сумњивог. Опет је ту било зетова масла.

— Е, не може то тако да буде, — рећи ће мој зет, кад ја почех да се тешкам, како смо одоцнили.

Ваља вам се мало и прихватити. А још нам нема ни газда-Степана. Тај ти дом ваља видети. Његова дочека нема на далеко. А и укућани су му — не зна се, које од кога боље и дочеканије. Ако има где овде на овој грешној земљи Божјег благослова, онда ћеш га познати у кући Смиљанића.

Мени се ништа није јело. Та пред зору смо готово и легли. Па и опет ми је годило ово застајкивање. Мучно ми беше растати се с овим добрим људима. Она малена чаршијица, они њени кућерци, она живописна околина, — као да се беху сродили с мојом душом. Чинило ми се, да ми шапоре: „Иди, иди! Али и твоје срце и твоја душа остају овде с нама."

И онда би се преда мном створила она анђелска слика. И ја бих се тад удубио у неке тужне мисли.

*

Таман седосмо под хладњак, да доручкујемо, а ето ти нам г. Јове писара. Спремио се и он за пут. За њим иде Гавро пандур. Води два коња под опремом, једног путаљчића и једног кулаша. Цела спрема на кулашу беше господска: и седло и узде и теркије и колани и узенгије и — све. И као да је то и сам кулаш осећао. Чисто се поносио. Савио лепо врат, а овлаш грицка жвале од узде и покадшто фркне на нос и десном ногом стане да копа, као да се срдио, што се већ једном не полази. Мало, мало, па би свога друга грицнуо озго по гриви, а овај би тек њиснуо, а видело се да му то није баш толико криво, Знао је он, да је то од милоште; а, после, као да је и путаљчић осећао, да кулаш има неко старешинство; а већ је опазио, да је и њему увек боље, кад овако заједно куд у села изиђу.

— Ене, жива ми је мајка! Ја сам се бојао, да нисте измакли, а оно, ево, где ударих на пуну

совру, — рече г. Јово писар, кад нам дође под хладњак... Баш добро! Ја ћу мало до Торника, па ћемо до Љубовиђе заједно. Ето, сад ће и газда Степан. Остаде код г. капетана.

И онда ошину корбачем по својој десној чизми. На овај пуцањ кулаш се чисто скупи — као оно кад се спрема, да што прескочи.

— Кулаш!.. Миран!.. викну му Гавро пандур. И кулаш се умири, али не може да отрпи, а да путаљчића опет за врат не грицне. Путаљчић одњисну и на том се сва кавга сврши.

— Ама, ја смотрих да Тома спрема капетанова кола. Не верујем, да и његови неће некуд, — рече г. Јова писар и онда погледа у ме.

Осетио сам, како ме свега подузе некаква топлина.

„Боже, да неће и они да нас допрате до куће газда-Степанове?“ помислим.

— Ево их где долазе, — рече г. Јова писар. Ја погледах. Капетан Мића и газда Степан упутили се озго од канцеларије право нама. Некакво момче води за њима оседлана вранца. То је био газда-Степанов вранац.

Мој их зет дочека на капији.

— Добро вам јутро! Јесте поранили? Тако! Знао сам ја. Хоћете у Ваљево на конак?!.. Не иде то увек, како ми хоћемо! У село, кад хоћеш; а из села, кад пусте! — оде се шалити г. капетан.

— Не, г. капетане, ја сам то крив. Овај мој задругар — као млађи — чекао је на ме, оде ме правдати газда Степан.

У том изиђе и моја сестра, па им приђе руци.

— Хајде, што се ти не спремаш? — рече јој г. капетан. Ето, сад ће и моји. Газда Степан наваљива, да и ја пођем. И мени је жао, што не могу; а баш би ми драго било; али се не може. Граница је, па, онда, ова бурна времена. Сваки час може

што искрснути... Де, шта си стала?! Иди, спремај се! Ја и мој прика остајемо — да чувамо Дрину и дринске бродове.

У том зврккнуше кола.

— То су моји! — повика г. капетан. И доиста, то су они били. Лепа господска кола — са „сицевима." У кола упрегнута два дорачића — да прсну од једрине и пунашности. Кочијашио је Тома пандур. Нешто сам и овог Тому заволео! У колима г-ђа капетаница и г-ђица Рокса и Малиша. Преко лица Роксиног беше се просула некаква анђелска радост. Мени поче срце лупати — да искочи из груди.

„Какав је ово белај са мном?" питао сам се.

У том стаде њиска коња. Кулаш беше дочепао вранца за врат — хтео је да се и с њим мало пошали; али овај неће да зна за шалу, већ окренуо чивтета. Кулаш се нађе на невољи, па стаде да вришти; али му путаљчић прискочи у помоћ. Док би човек ударио длан о длан, он се окрете и стаде вранца гађати чивтетима. Једном га баш добро мазну, да је и вранац вриснуо. Али их брзо раставише.

Ја одем и поздравим г-ђу капетаницу. Рукујем се и с г-ђицом Роксом. Њена је рука у мојој задрктала. То сам лепо осетио. Преко њена лица сину опет она румен. Ја јој хтедох нешто рећи; али, просто да признам, беше ми се језик свезао.

— Ето, хоћемо и ми мало до чича-Степанове куће. Ја имам тамо једну другарицу — ћер чича-Степанову... Вама није криво, што ћемо до тамо заједно? — упита ме она с неком анђелском наивношћу. Ја заустих, да јој нешто одговорим. Замуцам. Још никад нисам осетио, да сам овако сметен. Али ме она опет извуче из ове забуне.

— Па шта чекамо сад? — упитаће она. Ви рекосте да ћете у Ваљево на конак. Бога ми, нећете моћи.

И онда се окрете својој мајци.

— Мати, г-ђа Јелица нека седне с нама у кола. Ви седите горе. Ја и Малиша сешћемо доле...

— Па јест, чедо моје, сека Јелица ће с нама, — одговори јој мати.

У том изиђе и моја сестра.

— Ево и мене. И ја сам готова... Сад можемо поћи.

— Ти ћеш овде с нама, — рече јој Малиша... Је ли, мајка?

— Јес, јес, душице моја, сека Јелица ће с нама.

*

— Е, сад, како ћемо? — окрену г. Јова писар. Ви се, ваљада, нећете завући под Соврине арњеве...

— Збиља, умете ли јахати? — окрете се г. капетан мени.

— Е, не уме! Где се он родио — тамо и нема кола, — прихвати реч мој зет.

— Врло добро! Ено му мога кулаша. Он се добро јаше. Може, вала, носити пуну чашу вина на длану, па му се прелити неће. Ја ћу узјати Гавриног путаља. А могу сести и у Соврина кола. Мени се већ досадило клицкање по овим врлетима, — рече г. Јова писар.

Тако смо и урадили.

Опростим се с г. капетаном и са зетом, па се онда бацим на рамена г. Јовином кулашу. Он се у први мах поче нешто срдити. Опазио је, да га је некакав туђинац узјахао. Хтеде чак да се пропне на стражње ноге. Ја га мало прошашољим по гриви и пљеснем по врату. Он фркну на нос. Пође мало у страну, па се опет врати. Стаде као укопан. Сави онај свој лепи врат, па поче десном ногом да копа...

И ми се кретосмо.

Напред су ишла капетанова кола. За њима Совра, а за Совром газда Степан, на своме вранцу,

и ја, на кулашу. Далеко за нама ишао је Гавра пандур, на своме путаљу.

Сва нас је чаршија гледала. Мале су чаршије радознале. Ништа се у њима не може догодити, а да се добро не види и не пропрати. Овако су ме исто гледали, и кад сам дошао. Два се циганчета из једне гомилице издвојише. Она су каскала поред кола, чак док не изиђосмо изван чаршије. Пружала су руке на нас и нешто говорила. Али кад се дочепасмо насипа, коњи пођоше брже, и ми мимо њих projурисмо, а она су непрестано држала пружене руке и нешто викала.

*

Е, враг је онај мој Совра! Он је кадар да човеку у душу завири. Кад смо стигли на савијутак, где насип окреће у љубовиђску долину, он мало застаде с колима. Даде нам знак, да га прођемо. Опкладио бих се, да је ово навлаш учинио. И ми га прођосмо. Пред нама су била капетанова кола. Коњи беху узели мали кас. Ја погледах у кола. Г-ђица Рокса десном руком придржаваше свога малог брата. Наши се погледи сусретоше. Увек онај исти поглед, поглед који усрећава. Она нешто рече мојој сестри. Сестра се окрете и упита ме:

— А где су твоја кола?

— Ево их за нама, — одговорим јој... Нешто застадоше — ни ја не знам зашто.

И г-ђа капетаница се окрете.

— А, ми, међер, имамо своје пратиоце!.. Брат-Степане — то ти је сад! Идемо ти — као на заветину. Снаши Илинци задаћемо посла!...

— Ако ће. То је нашем дому дика — да добре пријатеље дочекујемо, гостимо и с љубављу испраћамо, — одговори јој газда Степан, а свога вранца беше пригнао до самих кола.

И док су се они овако разговарали, ја сам

гледао г-ђицу Роксу, гледао сам њену белу руку, којом беше брата пригрлила... Гледао сам ону анђелску благост, помешану с неком врстом девојачке стидљивости, што се беше просула по њеном свежем лицу. Она се не усуди да у ме погледа. Као да је знала, с каквом је страсношћу грле моји погледи.

Кад наступисмо на љубовиђски атар, онда ће ми газда Степан рећи:

— Е, синовче, ето, одавде почињу наше њиве, ливаде и забрани... Видиш ли ону купасту, зелену главицу, далеко горе под оном „Орљом Стеном"? Под њом су нам стара кућишта. Тамо су нас три пута палили Турци Сокољани. Оданде до наших данашњих кућа има добра два сахата. И ми, отлен, Богу хвала, можемо доћи својој кући, да нигде не станемо на туђу земљу. Тамо су нам сад станови. Станара је Вељина мајка; али кад је чула за те, дошла је кући, да те види и да те, место свога сина, загрли... Море, дијете, ти још и не знаш колико личиш на нашег Вељу!.. Збиља, ја те још не упитах, познајеш ли ти њега? —

— Познајем. Видео сам га, баш кад сам се хтео кренути овамо, — одговорим му... Ја сам га и пре виђао; али се нисмо из ближе познавали. Он је од мене у школи две године старији.

— Не бих рекао?

— Он је у другој години права; а ја тек сад свршавам гимназију.

— Видиш, молим те. Ко би то рекô?!.. И ти си га, велиш, видео, баш кад си се овамо нама кренуо? — упита ме газда Степан гласом неке неразговетне сумње.

— И њега и вашег Јаблана.

Газда Степан се чисто трже. Он ме погледа зачуђено.

— А од куд ти познајеш мога Јаблана?! Јес,

он је отишао доле — да види шта је с Вељом. Ово је скоро петнаест дана, а од њега ни абера нема. Сви смо се јако окарили. Не знамо шта је... А где си их баш видео? — упита ме он од једном, још једнако не верујући да сам ја то њих видео.

Ја му испричах све шта им се хтело догодити у полицији.

Газда Степан од једном устави коња. Уставих и ја.

— И газда Миле их је одбранио?...

— Бога ми, да се он није ту десио, они би ти оба страдали.

— Е, Боже, теби хвала!.. И ти рече, да је Вељо у руку рањен?

— У руку.

— И он лепо иде?

— Као ово ја и ви.

— Дијете, тебе је сам Бог овамо послао! Ја сам одавно чуо црне гласе за Вељу. Једни ми казаше, да му је топ однео ногу, а други: није, већ руку. Један ми рече, да му је сва вилица разнета. И ја то ником у кући нисам смео да кажем. Мајка би му пресвисла... И ти велиш, да си баш видео, да носи везану руку?

— Јест. И он се том раном поноси. Рањен је баш пред ђачком барикадом. Онда, кад је испод топовске ватре бежао сав свет, он је, са још неким неустрашивим друговима, подизао барикаду...

Газда Степан обори главу. Заћута. Преко његових усана прну један лак осмех.

У тај мах капетанова кола скренуше у страну. Ја погледах. Ми смо били пред кућом газда-Степановом. Вратнице беху широм отворене. Отворио их онај момчић, што ме је ономад онако зачуђено гледао. Дочекало нас је и мало и велико. Г-ђица Рокса прва скочи с кола. Она загрли и пољуби једно лепо плавооко девојче, после притрча једној

старици, те јој притиште врео пољубац на руку. Старица пољуби њу у образ. Сиђе и г-ђа капетаница и моја сестра и Малиша. Сви се одоше грлити и љубити. Онај џигљо једнако држи вратнице. Гледа у ме и — као да се још нешто ишчуђава.

Поскачемо и ми с коња. Нека момчадија прихвати коње.

— Синовче, — рећи ће ми полако газда Степан, — о ономе што је с Вељом и мојим Јабланом хтело да буде — ником ни речи! Не казуј ни да је Вељо рањен. Кажи само, да си га видео здрава и весела — и њега и мога Јаблана.

*

Сав се онај свет згрну око нас. Један се дечак истаче, па ме дирну за руку. То је онај, што га ономад стигосмо, кад је оне свиње гонио у обор. Као да ме је сад хтео упитати: „Познајеш ли ме?“ Ја га помилујем по образу и упитам:

— Је ли се вратио Јаблан?

— И он ће вечерас. Долази и бато. Синоћ смо добили абер од кума Ранисава.

— Ево, тетка-Јоко, ово је мој брат Стева, — рече моја сестра оној старици, што је мало пре г-ђица Рокса онако топло пољуби у руку.

— Вељина мајка, — шану ми моја сестра.

Старица стала, па ме гледа. Дуго ме је мерила. Некакав укочен осмех пређе јој преко смежураних усана. Доња јој вилица, рекао бих, задркта. Очи јој се од једном напунише суза, а груди се почеше надимати. Као да је хтела да бризне у плач.

Ја приђох те је пољубих у руку.

— Жив био, сине мој! — рече ми она гласом, који је граничио с јецањем, што га весело узбуђење рађа. Као да ми је хтела полетети у наручја; али се од једном окрете, па погледа у ону искупљену чељад. Она их је хтела нешто упитати.

— Исти бата! — прошапта оно лепо плавооко девојче, што беше десну руку обавило око врата г-ђици Рокси, а леву Малиши.

— Одсечена глава! — рече једна друга старица, која се беше у ме загледала.

— А познајеш ли ти мога Вељу, сине? — упита ме од једном Вељина мајка, и готово поче јецати.

— Познајем, мати, — одговорим јој одиста потресено, па је опет пољубим у руку.

Она ме обема рукама загрли, па ме онда стаде љубити у чело, у образе, у очи, у косу, па опет у чело, па у образе.

— Моје слатке очи, косо моја, моје вите коврџе; моје паметно чело!.. сине мој!.. И ти познајеш Вељу мога?! — топила се ова старица у некаквој веселој тузи. И сав је онај свет заводнио очима.

— Рекох ли ја теби, госпођо Јелице, да се мој Веља где у свету изгуби, твој би брат Стева могао доћи и узети његову очевину, — рећи ће газда Степан, па се онда окрете својој чељади: Децо!.. дед... тамо ћемо под велики орах! Лепо је. Ветрић ћарлија... А где је бата? —

— Оч'ô је доле судници. Сад ће и он. Рекô је... одговори она друга старица.

*

И, одиста, помало је кућа, као што је кућа Смиљанића. Дом од старина чувен и дочекан. Око ове куће и Турци су далеко обилазили. Паметнији су увек гледали, да су с њом у дослуху. И само би покакав Турчин шкрипнуо зубима, кад би друмом пројахао који од Смиљанића, с танким џевердаром о рамену и којом пећанком за силавом. У време устанка на дахије кућа Смиљанића бројала је на шесеторо чељади и двадесет дугих пушака.

Газда Степан ме одведе у собу — гостинску.

Она беше лепо намештена. Висок кревет с краја у крај собе, а по њему прострте шаренице. Поред дувара, десно и лево, душеци, а озго лепи клечани ћилими. Свуд унаоколо вунени јастуци крмезли пругама проткани. Десно — цео дувар покривен оружјем: џевердарима, шишанама, арнауткама. Испод њих се испречиле и две шоце с бајонетима; а под овим, редом, стоје повешани гвоздењаци, пећанке и два, као млеком, обливена сребрњака; десно и лево, висиле су паласке, арбије, мазалице и многе друге ситнице, што иду уз добре пусате и оружје.

— Ето, овај је џевердар убио Осман-Селим-бега Сребрницу. А овај је белокорац одсекао главу Везли-аге од Рогатице; а ова је арнаутка укапила онога нашег крвника Усу Омерова... Синовче, ти се не би постидео, да си ми одиста синовац!.. Свака ова, и дуга и мала, кад би само знале говорити, могле би ти причати: о крвавим сукобима с Турцима; о љутоме боју на Лозници; о несрећној погибији на Чокешини; оне би ти знале испричати о несрећној женидби Мирка Перишића; о томе, како је Омер Фердаревић одвео Зулејку Фатимину из Сокола.. А она би ти шишана горе знала испричати, како је Марко Смиљанић, наш ђед, пропуштао зворникуше, које су носиле џебану везировој војсци, што је био опсео Лозницу.

Газда Степан ми још хтеде причати о крвавим данима српскога мучеништва, али она плавоока ошкрину врата, па рече:

— Бабо, све је готово... Дошао је и чика!..

IV

— Хајде да видиш мога бату, оца Вељиног, — рече ми газда Степан, кад из собе пођосмо. Да видиш шта ће он рећи. Али тај има срце од камена. — Нити знаш кад је весео, ни кад је карли. Не може

бити, да и он није чуо, да је Веља рањен. И он опет ћути — као студена стена. И кад ја спремих Јаблана, да иде у Београд, он ме само погледа, па тек рече: „Што шаљеш ово дијете само на тако далек пут? Видиш кака су ово времена.“ И онда се окрете Јаблану:

„Дијете... Пази на себе! Гледај да стигнеш на конак у Ваљево. Сврати код Дике Обрадиновића. Сваки ће ти казати, где му је механа. Кажи му чиј си. То је пријатељ наше куће. Он ће те примити као свога сина. Сутра дан порани — добро порани, како ћеш на конак у Обреновац; а тамо распитај за Обрада Ђука. И њему кажи чиј си. И то је наш знанац и пријатељ. Код њега ћеш бити на конаку. Сутра дан — у које доба пођеш, стићи ћеш за рана у Београд. У Београду распитај за Поливаков хан. И Поливаки кажи чиј си. Он зна где је и наш Вељо...“ То рече, па се мало окрете у страну... Јес, знао је он шта је с Вељом, па је опет, као Турчин, ћутао. После се опет окрете Јаблану, и оде га учити, како ће се у путу владати. „Пази добро, с ким ћеш путем друговати. Ко ти се на зор за друга натури, или га обиђи, или га пусти, нек он измакне. Боље ти је ићи са̂м, но с рђавим другом... Шта ћеш, да ћеш, пази коња свога. Од добра коња нема бољег друга. Немој легати, док њега не намириш. Уморна га не пој, а гладна не јаши. Боља му је шака чисте зоби но пуна зобница нечисте. Зато је са̂м прорешетај. Не дај да га други седла и узду му меће; а ти пази, кад седло мећеш, да се крај од ћебета не подвије, да се какав чичак, ја што друго, оздо није прилепило. То може осакатити коња, па, после, нити с њим можеш стићи, ни утећи... Кад у механи плаћаш трошак, немој пред светом дрешити кесу и истресати паре. Има неваљалих људи, који само на то мотре, па ће за неколико гроша ићи за то-

бом преко бела света... А сад пођи са срећом! Кажи Вељи, нек дође кући. Чим се ово стиша и чколе прораде — отићи ће — ласно... Стани-де. Ово су мутна времена. Сваки се час може што догодити. Немојте први трчати, да видите шта је. Боље је да вама причају други како је то било, но ви другом!..“

— Ето, да је бату послушао, не би им се могло оно догодити у полицији, што си ми испричао, — рече газда Степан.

*

— Ево, ово је мој брат, чича-Дако, — рече моја сестра једном живахном старцу, с белим перчином, скоро до преко појаса, свежим цртама на лицу и благим мудрим погледом. Његов збрчкани подваљак и оне боре на врату — казивале су, да је старац дубоко закорачио у године. У десној је руци држао дренов штап — жут и сјајкаст, као да је од воска саливен. Ја ни сâм не знадох, кад скидох капу и пријђох му руци — као каквом старом свештенику.

— Жив и здрав био, синко! — повика он и мало се успрси, па ме поче да мери... Јес, Бога ми... Добро нам дошао! — окрете он нешто мало збуњен, па онда пријђе и пољуби ме у чело, а ја њега опет у руку. Вељина мајка стала, па гледа. Пуне јој очи суза, а преко лица јој се просула нека, с тугом и радошћу помешана, доброта душе... Око нас се искупила и сва остала кућна чељад, и сви упрли очи у ме, па ме њима грле и милују.

— Е, људи, осечена глава! — рече један сељак што је с чича-Даком од суднице дошао.

— Ама све баш, — прихвати други. И очи, и коса... Па оно чело. Исти, баш!..

Онај кића стао уза ме, узео ме за руку, па с неким поносом час погледа по народу, а час

дигне оне своје паметне очи, па ме погледа и осмешкује се. Као да ми је хтео рећи: „Ето, ја те волим — као свога бату.“ Ја га десном руком пригрлих и притискох уза се. Он се није бранио, већ се и сам уза ме приљуби. То су опазиле Рокса и оно плавооко девојче. Оне погледаше једна у другу, па опет у нас. Наши се погледи сусретоше. Лако руменило прну обема преко њихових девојачких образа, и као на какву команду, обе оборише очи и погледаше преда се.

*

— Де, децо, шта сте стали ту, па нас гледате?! Де да се мало прихватимо? — повика чича Дако. И онда се од једном окрете коњушници.

Гавро пандур држаше кулаша, а г. Јова писар нешто разгледа око узде, па око теркија, па око колана. Путаљчић стао, па гледа — као млађи. И њему затурена о ункаш узда. Видело се да су накани да пођу.

— Е, г. Јово! — повика чича Дако званичним, али благим домаћинским гласом... Шта је то?... Бога ми, ти то не'ш учинити!.. Иди-де, дијете, води оне коње у ар; скини им узде и теркије; попусти колане, па им подај сена!..

— Нема од тога ништа, чича-Дако. Куд су себе Тадића куће, па Ранисављевића, па Ерковића! Са свима имам званичног посла.

— Послаћемо човека одавде — па нека им јавне, да се код суднице нађу; а ти седи, да се мало прихватимо. Зар си ми довео овако миле госте, па да их саме оставиш?!..

— Како саме? Бог с тобом, чича-Дако! Ја их остављам у добру и честиту дому Смиљанића... Остављам добре госте код добра домаћина.

И све г. Јова није још ни изговорио, а газда Степан дочепа за узду кулаша, па га одведе у ар.

и мало за тим онај момчић, што нам је вратнице отворио, однесе и теркију. Путаљчић оде сам за кулашем. Гавро пандур само се смешио. Као да је хтео рећи: „Знао сам ја, да се из овог дома лако не одлази.“

И г. Јова није већ имао куд.

— Вала, чича-Дако — у Љубовиђи ти кметујеш, а не ја. Кад те двадесет година слуша твоје село, онда и ја немам куд. Овај је сав народ видео да сам хтео поћи, а да ми ти не даде. У твојој кући ја, ваљада, нећу заповедати, — рече г. Јова, као шалећи се, а баш се видело, да би му жао било, да овако лепо друштво остави.

И онда се окрете Гаври пандуру:

— Гавро...

Гавра га гледа право у очи — као солдат.

— Јаши твога путаљчића, па откасај до Торника — иди право кметовој кући! Нека је с људима код суднице — око заранака. Ето и мене тамо.

— Не тако, г. Јово. Него наш Живанчић нека узјаше нашег зеленка. Одморан је. Не треба му ни пун сахат, па да и оде и врати се. Нека каже Обраду твоју поруку. И он ће наредити шта треба, па, после, нека и он дође овде нама. После ћете заједно. Тако бих ја урадио, а ти — како ти је драго. Гавро нека остане код коња. Све мењај, али коњма добре сеизе немој.

— Па, нека тако буде, чича-Дако. Твоје су беседе вазда биле мудре. Ти данас заповедај, а ја ћу слушати! — рече г. Јова писар и махну на Гавру, да иде коњма.

— Хајде, да се мало леба једе!.. Шта је Бог дао и миловао!.. Де, седајте! Ти, госпођо, седи ту горе, — рећи ће чича Дако, гласом добра и гостољубна домаћина.

— Ја нећу, Бога ми. Нека горе седне ко од мушких глава, — рече госпођа капетаница. Ја ћу сести доле са другим својим другама.

— Госпођо, у мојој кући ја заповедам; а ја сам вазда седео у вашој кући тамо, где сте ми ви место одредили, — рече чича Дако, као шалећи се.

И госпођа сави своје скуте, па оде и седе у горње чело.

— Госпођо Јелице — се'те ви до госпође капетанице. С друге стране нека седне Рокса с Малишом; а ти, посинче, седи овде до своје сестре. Г. Јово — ти седи овде до овог нашег Београђанина, а — ми остали сешћемо овако редом — једно до другога.

Госпођица Рокса стаде се устезати. Она ће, рече, после са Иконијом.

— Седи ту, ћери моја, до своје мајке. С Иконијом се пази кô с рођеном сестром. То ће бити и наша дика; али, опет, нека си увек уз колено својој мајци. Девојци је најбоља другарица — своја мајка, — рече чича-Дако смешећи се.

И, госпођица Рокса, на ове благе и мудре речи овога доброг и паметног чиче, сави своје скуте, па седе до своје мајке, а свога брата посади до себе. Малиша, истина, седе, али некако чудно намести уста, а груди му се почеше уздизати и спуштати. Као да је на силу хтео да заустави јецање, које га је, због нечега, почело давити. Сестра га погледа. Разумела га је. Она устаде. Помери га до мајке, па она седе на његово место. Мали се разведри. Он погледа по свима нама, и преко лица му се просу нека детиња радост.

Ја и г-ђица Рокса дођосмо једно спрам другога. Ово нико није угађао... Моје срце поче да лупа. Она је гледала преда се. Преко лица јој се беше просула нека збуњеност, помешана с чистом, ничим непомућеном девојачком стидљивошћу... Још кад сам мали био, моја ми је добра мајка причала о доброти анђела Божјих. И моја млада детиња уобразиља малала је те небеске анђеле. Као

да их сад гледам. Једни су држали пламене скуте Бога Саваота, а други су с неба слетали доле на земљу, те казивали људма вољу Божју. Један од тих анђела сео је спроћу мене. То је била Рокса капетанова; а други, оно плавооко девојче, у белој, као снег, кошуљи и лепом од зелене свиле срмали јелечету, што је једва покривало половину крмезли тканица, преко којих одсјајиваху срмали павте, поткићене зеленим и плавим камењем.

Иконија је служила госпођу капетаницу и моју сестру Јелицу; а, мало мало, па би својом руком помиловала по образу малог Малишу, и по нешто шанула својој другарици. Једном јој рече:

— Де, узми, што се стидиш, лудо једна! и онда погледа у ме. Као да ми је хтела рећи: „Ово је све због тебе“. Али сам опазио, да и преко њених образа прну лака румен неког девојачког стида. И она се брзо окрете — отрча журно у кућу, да, као бајаги, нешто донесе; а није. Ни она не зна зашто је побегла, ако не зато — да чујемо како јој лепо звецкају њени, као млеко бели, ђердани.

*

— Узми, јеј, сине мој; не стиди се! Далеко је клети Београд. Узми, јеј!.. Ти си овде кô код своје мајке, — мало мало, па би ми пришла Вељина мајка, да ме нуди. А после би ме миловала, и по коси шашољила: Моје коврџе златне... Моја косо свилена!... И ти, 'рано моја, познајеш Вељу мога? — упитала би ме.

— Познајем, мајко.

— Благо својој мајци!.. А виђаш ли га често?

— Виђам.

— Радости моја!.. И кад си пошао 'вамо својој сестри у госте?..

— Видео сам га...

— Дико материна!.. Благо мајци својој!.. Узми, јеј, 'рано моја!.. Немој се ништа стидети!.. И мој

је Веља, велиш, здрав и жив?.. Видео си га, велиш, баш кад си пошао?

— И њега и Јаблана!

— И нашег Јаблана?! А зар ти познајеш и нашег Јаблана?

— Кад сам 'вамо пошао, видео сам га и познао.

— Радости моја!.. То су за мајку радосни гласи... А ја сам се, несрећна мајка, — бринула; и нико ми не умеде тако да каже. Тебе је са̂м Бог послао, да мајци донесеш веселе гласе — тебе ми Бог развеселио, сине мој!..

Ја погледах у госпођицу Роксу. Њене очи беху пуне суза... Ја те сузе никад заборавити нећу.

*

Ја и сад не знам, како то би. Устаде и она, устадох и ја. Они други осташе седећи. Да ли опазише моју забуну? Не знам. Зовнем Совру. Он дође.

— Прежи!.. Да се иде. Одоцнисмо.

— Све је готово... И јес' доцкан. Једва до Царине.

— А што, болан, не причекате, док и бата дође? Ми га сваки час погледамо — проговори нам један сребрн глас, То је био глас Иконијин, глас оне лепе плаво̂ке. Она се беше левим лактом наслонила на десно раме Роксино. Обе су ме гледале својим ватреним очима, као да су ме хтеле укорети, што кварим ово лепо друштво.

— Хоћу да идем, драге сестре моје... Вашег ћу брата јамачно где у путу срести. Казаћу му да похита — јер га овде сви чекају раширених руку.

— Да се ниси на кога наљутио? — упита ме опет Иконија и погледа испод очију своју другарицу. Рокса је окретала златну гривну око своје леве руке.

— Боже, зар се когод може наљутити у оваком дому, међу добрим душама као што сте ви?

Иконија погледа у Роксу, а Рокса у Иконију.

— Па кад се ни на ког ниси наљутио, што онда идеш?... Даље од Царине и онако не можете; а тамо ћете стићи, да одавде пођете и после ићиндије, — рећи ће госпођица Рокса, и непрестано још окреташе своју златну гривну.

— Ево чике... Ајдемо!.. Немој, болан, ићи! Остани бар још један черек! — рече ми Иконија, па се с Роксом окрете и одоше горе шљивару.

У том и Совра истера кола.

— Аха, синовче!.. Шта је то?!.. Не иде то тако. Сад ћете! Даље од Царине и 'нако не можете; а у Царину ћете стићи — хај, да пођете кад сунце на копље сиђе, рече чича Дако и погледа у сунце... Е, синак, нема од тога ништа! Наша је брига, кад ћеш ти поћи... А ти Совро — хајд'! Кола под шупу, а коње у ар! — повика чича Дако.

— Шта, зар да идеш, 'рано моја? Нећеш живота ми! Сад ће и мој Веља доћи. Хоћу да вас обадва видим овде... А, Бог с тобом био, дијете, ти си овде — кô у својој кући. Ја чак мислим, да останеш за који дан... А што кô не би? Куд итате у тај ваш црни Београд? — Ватра га не спалила!.. Он ми је доста суза на очи натерао.

— Шта, драгане мој, зар мислиш да идеш, је ли?... Хоћеш сад! Овде не заповедам ни ја ни ти, но чича Дако Смиљанић!.. Совро!.. На лево кругом! — повика г. Јова писар и корбачем ошину по чизмама. У тај мах вриснү коњ у ару. Мора да је путаљчић, кулаш га је опет грицнуо озго по врату.

И Совра окрете кола. Смешно се. Ђаво човек! Као да је знао, да ми то неће бити криво.

У тај мах вратише се озго Иконија и госпођица Рокса. Погледаше за Совром, па се онда

упутише право мени. Смеше се. Осетио сам, да ме је нешто стид. Оне прођоше мимо ме.

— Хајдемо да чича-Даку пољубимо у руку, — рече Иконија и ђаволасто се осмехну на ме.

*

Није прошло ни четврт, и оздо се помолише два коњаника. Познадох Јаблана. Познадох и Вељу. Још је носио обешену руку. Цела кућа врисну од радости. Потрчасмо им сви у сретање. Само чича Дако оста пред кућом. Он хоће свога сина ту да дочека... Он се не да преломити — ни у жалости, ни у радости... Ових типова нестаје у нас. Ја се, од то доба, још ни с једним сусрео нисам.

— Ми смо се, господине, видели у полицији?.. рече ми Вељо и пружи ми руку. Видесте ли шта оно хтеде бити и од мене и од мога Јаблана?...

V

Ја опет остадох на стану код мог газда-Мила. Ово је трећа година. А и што би мењао. Газдарица Јела пазила ме — као да ме је родила. Газда Миле тако исто. Ретко које јутро да не би ошкринуо врата, да види, да ли сам устао. А ја сам обично ранио. Оно што се јутром научи — не заборавља се лако. Он би ми рекао: „А, гле, Бога ми си поранио! Тако, синак, тако. Читај, пиши, учи — док си млад. Што сад уграбиш — то ти је... Хеј младости пуста, ја брзо ли прођеш!“

Оне године школе су доцкан отпочеле. У призренској се легији говорило, да се ни отварати неће. Сваки се час очекивала објава рата Турској. Неки су се почели и љутити, што се ова ствар, наочиглед, развлачи. А све је спремно. Народ је одушевљен. Због тога се, кажу, и војска побунила. Тражила је — или да је пусте, да удари на град, или да се кући враћа. Неће она да је од јутра до мрака пљују муве...

Неки би тек рекли:

„Кад ће нам доћи повољнији узрок за објаву рата?.. Да смо Ашир-паши платили, не би нам бољу услугу учинио. И сад се још оклева!“

А други би додали:

„Море, док оне плашљивице окружују кнеза, од овог посла неће бити ништа — видећете! Ово је до сад требало као ножем пресећи. И пусте ли, да ову ствар дочепа лукава дипломација, онда ће све бити — смућкај па проли. Залуду ће нам бити сва мука и наше лежање“.

„Хеј, људи, од нас никад и ништа! Ја опет мислим, да смо издати. Проклето злато — кадро је све да учини!“ — говорили су други.

„Бога ми, и ја нешто од тога зебем. Ово ми је развлачење сасвим сумњиво. Народ сав стоји — као запета пушка. Ала, да га нешто пусте на град — не би се знало ни где му је место: са црном би га земљом сравнио... Не, не, ово нису чиста посла! Ту је неки ђаво забô свој прст,“ прихвати један мој друг, што се био уписао у призренску легију.

„Ама, нека ме само пусте, ја ћу с мојим друговима први узлетети на градске бедемове и ту забости српску тробојку!“ — рекао је Раде Шуманац, друг Вељин.

Пред саму јесен пуче глас, да је изишла наредба да школе отпочну. Нашу је ствар, рекоше, узела у своје руке европска дипломација. Ми се сви живи охладисмо.

„Ето, докле нас доведе наше оклевање“, рече онај мој друг из призренске легије... „Ако Турци и даље не остану у Србији, ви ово обријте“, — рече он и ухвати се за десни брк.

*
* *

Беше то једне лепе јесење вечери. Сунце је на заходу. Преко њега превучене две дугачке облачне

пламене пруге. Као да су га демони вукли у своје подземно мрачно царство. Оно се отимало. Водила се очајна борба, борба мрака с даном; борба живота са смрћу; борба овога с оним светом. Небо се у крв претворило. И том се крвљу и земља облила; а тихо огледало Саве и Дунава пламтело је неком чаробном ватром. Свеж поветарац пирушио је оздо из непроходних равница негдашње Паноније; а већ жутнуло тополово лисје беше почело да шумори некакве заносне вечерње бајке.

У том се врата отворише. На врата уђоше два човека... Могу ли својим очима веровати? То беше главом чича Дако Смиљанић и његов син Веља. Веља ми полете у наручје. Грлили смо се и љубили као два једина брата, што су их дуге године и незнани светови растављали.

Он ме после узе за руке. Стеже их, па ми се добро загледа у очи.

— Па, брате, јеси ли ми здрав?... Знаш ли, болан, да сам једва чекао да те видим!.. Јеси ли нас поглéдô?!

— Здрав сам, драги Вељо; а ви?.. Још питаш, јесам ли вас поглéдô?! Преварили сте ме. Јуче сам вас вас дан чекао код Чукарице. Газда Миле ми јутрос рече, да је од неког чуо, да ћете тек овде бити у идући петак.

— Хвала ти; а где је газда Миле? Ето, отац је дошао, да му за оно благодари. Хтеде и мајка поћи. Хтела је да види, како ти овде живиш. Море, болан, ти си ми у кући много места отео! Нема дана, када се о теби не поведе реч. Кића увек дода, да те је он први видео и с тобом се разговарао... И он те је поздравио, и сви су те поздравили — и чича Степан, и наја, и стрина Илинка и Јаблан... Стани... Тебе је још неко поздравио... Де, чик, погоди!

Осетио сам, како ми пламен пође низ образе.

Чича Дако стао, па нас гледа. Пуне му очи суза, а као смеши се. Ја приђох — да га пољубим у руку. Он трже руку. Загрли ме и у чело пољуби.

— Нека сте живи, децо моја!.. Тако. Пазите се. Ви сте овде у туђини. Туђина је тешка, кад се нема свога, — рече он, а глас му је дрктао, као да ће се сад заценути. — — — — — — — — —

Ето и газда-Мила. Од некуд чуо, па дојурио. С чича-Даком се у образ пољуби.

— Добро ми дошли! Тако вас хоћу! А није, кô до сад. Дођете и одете, а моје куће и не видите, а колико сам ја соли и хлеба у вашем дому појео!.. Добро ми дошли!.. Шта ради газда Степан, снаха Јока и снаха Илинка?.. Јесу ли вам сви остали на дому здрави? — питао је даље газда Миле.

— Здрави смо сви, Богу великом хвала! А твоји како су? — упита чича Дако.

— Сви смо здрави и весели, весели, што у своме дому видимо своје добре знанце и пријатеље... Хајдемо горе! А, што ће мојој Јели бити мило! Причао сам ја њој — како сам се у вашој кући проводио.

И они изиђоше. Ја и Вељо остасмо сами. На пољу се чу и глас газдарице Јеле.

— Јесу ли моји здрави?.. Знам — одлазио си на Љубовију? — упитах Вељу.

Преко његова лица сину нека врста румени. Он ме погледа. Као да ме је нешто хтео упитати; али му реч застаде. После ће тек рећи:

— Здрави су. На дан пред наш полазак отишао сам с чичом — да им кажем збогом. Сви су те поздравили. То су добри људи. Сви су нас допратили до наше куће... Само капетан и твој зет остадоше. Они никуд не одмичу. Времена им ова не даду одморка — ни дању ни ноћу...

Веља хтеде још нешто рећи. Погледа ме право у очи, као да је у мојим очима, на лицу моме, хтео нешто прочитати. Јест, то се познало по нечему, што је било у његову погледу; по нечему, што је било у изразу црта на лицу његову.

— Поздравила те и госпођа капетаница и... И он опет застаде.

— И г. Јова писар?..

— И он те је поздравио. Причао ми је, како си јахао на његову кулашу, и како си се добро на њему држао...

— „Море, онај јаше!“ повикао је писар Јова. Кад смо пошли, сви викнуше — и твоја госпођа сестра, и госпођа капетаница — да г. Јова узјаше мога зеленка, а ја његова кулаша! Тако смо и урадили. Капетанова су кола ишла напред. Ми за њима — исто онако, како сте оно и ви нашој кући дошли. Причали су ми — све...

И Вељо се замисли, па ће од једном окренути:

— Ама, је ли могућно, да ми један на другог тако личимо? Они сви, ама баш сви — и чика, и наја и стрина, па и наш Кића и капетан и г-ђа капетаница и... и сви, што су те видели и познали, кажу, да смо — као расечена јабука!..

И онда одемо на огледало. Огледали смо се; погледали се, па се опет огледали. Чудо Божје! Ми смо један на другог необично личили — и растом и косом, и очима и погледом и — готово сваком цртом на лицу; али од куд и једном и другом ове белеге на челу?.. Замислимо се. Ја сам мислио о госпођици Рокси; мислио сам и о оном плавôком девојчету. Веља ми не каза — да ли су ме оне поздравиле. Он о том ћути; а мало, мало, па ме погледа и — заусти да ми нешто каже, па — застане.. И сад ћути. Замислио се. О чему ли он сад мисли? О њој. То знам. И — погодио сам.

Ово ћутање прекиде један жив разговор, који се чу на улици.

— Та шта ти мени кажеш! Не познајем ја Вељу! Ето, овде је свратио — овога часа. Иде с једним чичом...

— Има ли везану руку?.. — упита неко.

— Опет он! Ама да га видим у хиљади — познао бих га. Нема везану руку; али опет, овде сам најтањи, ако оно не буде он.

То су били Вељини другови, сви из призренске легије. — — — — — — — — —

У две три речи би одлучено, да Веља остане са мном у стану, и да се храни, као и ја, код газда-Мила. Од две се речи погодише. Два дуката месечно, двеста ока пшенична брашна; два дебела брава за посек и једну сланину. Толико обећа чича Дако, а на то пристаде и газда Миле.

У вече смо сви заједно вечерали. Газда Миле добио од некуд и тазе рибе — једног шарана од две оке. Жут кô лимун; а и у сомчету је било ока, ако не и више. А сви смо рибари. Чича Дако нарочито.

Још не бесмо ни у пола вечере, а ето ти и Вељиних другова из призренске легије. Газда Миле их позва на вечеру.

— А, ми смо смазали два ћевапа. У сваком је било по аршин, — рече онај што је мало пре доказивао, да је Вељу познао... Него дете — понудите нас чашом вина, па ћете одмах видети, да ми нисмо они, који се дају нудити!

И онда сви поседаше. Онога збора, оне веселости, онога ћеретања — одавно било није. О чему се ту није говорило! И још се једна тема честито није ни отпочела, а већ се прелазило на другу. Започело се о риби, па се прешло на пливање. Газда Миле је доказивао, да није истина, да је риба нездрава — само, рече, кад се добро зго-

тови и кад се вином прелије. И онда би одмах почео да точи чаше. А и беше му некако добро црно вино — да га у марами носиш. С газда-Милом се слагао и Раде, Вељин друг; а Срета Шеврљуга још је непрестано доказивао, да рибу не треба јести у оне месеце, у којима нема писмена „р“. Он је то, рече, „искусио“ сам на себи. У јулу је једном појео печена језа, па га одмах ухватила грозница, и држала га чак до међудневица. Један од Вељиних другова оде доказивати, да је лудо веровати, да на рибу може утицати писмо „р“. Он у то не верује.

— Е, немој ти ту да ми се правиш високоучен! — рећи ће му Срета, који је много полагао на писмо „р“.

Један ће рећи, да рибу не ваља јести само на жешке дане. На то ће додати Срета Шеврљуга, да је ово крај августа, па је опет топла вода. Он се данас с неким из призренске легије купао, и, рече, да је два пута овога лета Саву препливао. Данас је, вели, силазио чак до под град. Вода мала — што никад. Око града би могли и топови проћи, а то ли пешаци и коњаници. Он мисли, да на град ваља оздо с воде ударити.

— Море, људи, шта ови наши чекају? Зар не видите, да војска пропаде погледајући, кад ће јој се рећи — или да напада, или да се својим кућама врати. Да им је неко платио, не би овако радили. Камо срећа, да су нас одмах пустили. Данас не би ни један Турчин био у Србији... А овако, ја не знам, је ли истина што неки причају, да је шест шлепова турске војске ноћу протурено које у смедеревски, које у шабачки, а које у београдски град. И све их Швабо пропушта. Дању иду срединoм воде, а кад се близу града нађу, они кô наседну; а кад у јутру, а оно ни лађе ни шлепова.

Неки су у ово веровали, а неки и нису; али

су сви из призренске легије осуђивали, што већ давно и давно није објављен Турцима рат. Ту, рече, није требало ни часа часити. Војску је ваљало одмах пребацити у Босну. Тамо је све готово; а овако — залуду нам сва мука!..

— Е, децо моја, — учиниће чича Дако — ја не знам, како би било с овим вашим Турцима по градовима; али Босну није баш тако лако освојити. Ви то, децо моја, не знате. Бошњака Турчина мо'ш оборити, метнути му нож под грло, па ће ти опет повикати: „Е, не'ш, влаше; не'ш бели!“ И приклаћеш га. И он ће издахнути, али верујући, да га ђаурски нож не може заклати. Причао ми је Јовета, хајдучки арамбаша, — има томе више од двадесет година — да је са својих тридесет друга у Мајевици сачекао Селим-бега Кавадаревића, бесна Турчина, који је много јада задавао босанској раји. Селим је јахао на своме јагрзу. За њим је ишло шест Турака. Хајдуци опале из пушака и сву шесторицу оборе с коња. Сâм Селим остане. Ниједно га тане ни окрзло није. Пред њега излети сâм Јовета — кô и сваки горски вук. Наслони запет џевердар Турчину на груди и — викне му: „Сјаши, Турчине!..“ Турчин се окрене. Његови друговн — ни ногом мрднули нису. А тридесет хајдучких цеви упрто на његове груди.

— И, шта мислите, шта је радио? — упита чича Дако, а преко уста му прну лагачак осмех, који је хтео рећи: још сте ви млади, децо моја, за ове ствари.

Ми сви зинусмо.

— Шта је радио? Сишао с коња и предао се арамбаши, — рече онај, што вели, да је овога лета два пута препливао Саву, и да је увидео, да се на београдски град може и с воде јуришати.

Чича-Даки прну лак осмех преко усана. Он настави:

— Селим-бег баци узде своме јагрзу на врат, па обема рукама распуча кадивли јечерму, па раздрљи груди, погледа с правим турским поносом преко свих оних, на њ наперених, тридесет хајдучких цеви, па повика:

„Удри, влаше!.. а ја, бива, сјахат нећу!..“

— Па? — упита један од Вељиних другова.

— Па, плануло је тридесет пушака, те се од Селимових груди начинило решето? — Је л’-де чича-Дако? — упита онај, што жали, што прво није Босна узета.

— Не. То није дао арамбаша Јовета. Он спусти свој џевердар, па махну на своје другове, те и они спустише своје диљке.

„Хајд’, Турчине, пролази! Нека ти је прост живот! Ти си га данас заслужио“, рекао му је...

Турчин обори главу. Као да га то постиде. Он оде. Од то доба није се чуло, да је кака зулума чинио босанској раји. Шта више, многи су причали, да ју је, у више прилика, бранио — од каквих махнитих балија и потурица.

VI

Ја сам с Вељом остао у стану код газда-Мила, све до оног несрећног дана. Рођена се браћа нигда онако запазили нису, као што се ја и Веља запазисмо. Заједно смо ишли до школе, а заједно од школе кући. Један би другога пред школом сачекали, кад би се десило, да који пре из школе изиђе. Цео нас је свет држао, да смо рођена браћа.

— Мора да су близанци — рече гласно једна старица својој други, кад у шетњи мимо њих прођосмо.

— Баш се види да су браћа — рекла је једна госпа на свадби Миладина Брњоша, који је нашег

газда-Мила окумио, а нас наш газда повео као своје прикумке.

— Ништа лепше но видети, да се овако лепо браћа пазе, — приметила је баба Стојка, кад је оно навијала платно нашој газдарици Јели.

— Па они нису браћа, — одговорила јој снаша Пеладија, наша лепа комшиница.

Баба Стојка зину. Она погледа у Пеладију. Не верује јој. А Пела је и била ђаво жена. Често се хтела нашалити с баба-Стојком.

— Нису, очију ми! — стаде се клети снаша Пеладија.

Баба Стојка јој још не верује. Она одмахну главом:

— Враже!

— Јест, јест, баба-Стојка. Они нису ништа једно другом — колико ти Пеладији и Пеладија теби, — умешаће се у разговор наша газдарица Јела. Наш Стева је из Горобиља, озго од Ужица, а Веља је из Љубовиђе, тамо негде од Подриња.

Ово нам је обојици испричала сама Пеладија, кад смо једном стали пред њену капију и с њом се разговарали...

Опазио сам одавно, да и сâм Веља о овој нашој наличности радо говори. Једном је усред ћутања рекао:

— Не може бити да тамо, где стоји сличност у лицу. у очима, у коси, у стасу — нема и сличности душевне... А, зна се, да се симпатије јављају узајамно. Антипатије тако исто. На кога ја, без објашњива узрока, омрзнем, нема примера, да ме он може заволети... Ето, мој отац, моја мајка, мој стриц, стрина Илинка, мој Јаблан — сви моји о теби говоре с неком милоштом и топлином — ама као да си се у нашој кући родио!.. После... после — има ту пуно других примера, — рече он нешто мало збуњено. — — — — — — —

Одемо једном у Кошутњак, да се спремамо за испит. Тога смо дана и ја и он били нешто суморни. Ћути он, ћутим ја. Ја сам мислио, где да проведем ферије... На своју сестру Јелицу, на свога зета — на Љубовију нисам смео ни да помишљам. Ах, Боже, а тамо бих век вековао! Сетим се Совре, сетим се Прослопа, сетим се свега... Сетим се оног убавог путовања... Испред мојих очију прозујаше једне лепе кочије. У њима сам видео њу — анђела душе моје... После се обре преда мном она богата совра и онај срдачни дочек у кући Вељиној... Испред мене мину оно плавôко девојче. И као да му чух глас: „Болан, болан — зар мо'ш да нам летос не дођеш?!..“

— Једно само не знам, — од једном ће прекинути ћутање Веља... И онда се чисто забезекну. Ја га погледах. Он се загледао у траву. Бог с нама био, као да је сâм са собом нешто разговарао. Не смедох га упитати: шта он то не зна. — — —

Кад смо се из Топчидера враћали, он се мало разгали. Разгалим се и ја. Он ће први почети:

— А, нема друге!.. Ове године ћемо се лепо провести. Мало код моје куће, мало код твоје сестре у Љубовији... Видећеш, то ће лепо бити. Да понесеш и своју виолину! Оне циганчуре не могу да слушам... Теби ћу дати зеленка, а ја ћу чикиног вранца... Море, јест онај писар-Јовин кулаш! А, господски се држи! По који пут узећемо и њега. Онај писар Јова — злато човек... А, шта велиш?.. Пристајеш ли?..

— Како год ти рекнеш,

Кад би у вече, он опет поведе разговор о нашем провођењу о феријама. Поче ми опет причати, како су описивали мој пролазак кроз Љубовиђу, па о томе, како је чича Степан узјахао вранца и отишао, да ме нађе; па, онда, како сам ја јахао писар-Јовина кулаша — и све, све до најмањих

ситница. Он чак помену, како су за нама трчала она два циганчета и викала, да им уделимо коју пару... И онда од једном застаде. Погледа ме, поћута мало, па ће тек рећи:

— А што кô ти не би сâм тамо отишао?.. Кад си ти — колико да сам и ја. Ми смо и онако један на другог налични.

— Бог с тобом, Вељо, шта ти то говориш?! — упитах га, а ни сâм не знадох шта да му на ову будалаштину одговорим.

Он оборио главу, па гледа преда се. Бог зна где су му мисли биле. Није ни чуо шта сам га питао...

Пошто смо легли и свећу угасили, ја дуго нисам могао заспати. И таман ми се очи почеше склапати, а Вељо прште у јасан смех. Ја се чисто тргох.

— Вељо! — зовнем га.

Он ћути.

— Вељо! — викнем мало боље.

— А? — одазва се, као иза сна.

— Шта ти је, те се смејеш?

Он опет ћути. После тек рече:

— Ништа. Овамо нешто о писар-Јовином кулашу... У мало што не одвали шараге на Совриним кочијама. — — — — — — — — —

Сутра дан као да ништа није ни било. Нисам га смео ни питати о оном његовом синоћњем смеху.

*
* *

Веља се врло добро учио. Немачки је преводио без речника. И ако је учио права, он се беше одао природним наукама. Много је читао; а понекад би се налактио и тако удубио у нека размишљања.

Једног дана довуче из Народне Библиотеке

читав нарамак Кантове философије. Прво сам смотрио — „Општу природну историју неба“... Колико је пута освануо читајући ове — купусаре — како их је назвао Срета Шеврљуга, друг Вељин и познати јунак из призренске легије, онај Срета, што је пронашао, да је београдски град најлакше узети с воде. — — — — — — — — — —

Једнога вечера, ја сам решавао један ђаволски тежак задатак из једначина, док ће Веља повикати:

— Тако је и никако друкчије!

Ја га погледам. Он беше устао. Пред њим је био отворен Кант. Он се од једном окрете мени:

— Ствар је, дакле, сасвим проста, — рече ми он гласом, као да и ја знам о чему је ствар. У прапрапочетку образовања наше сунчане системе, сва материја свију чланова што припадају системи нашега сунца, била је у једној усијаној магличастој заједници, чије су границе међиле чак иза путање Нептунове. И то је био један небески колос, једно сунце, које се окретало око своје осе, од запада истоку. И ова се усијана магличаста маса кроз милиуне година хладила расипањем својих зракова у бескрајне небеске просторије. И тако је, према непроменљивим својствима материје, овај небески џин почео да се збија у све мањи и мањи простор. И у колико се смањивао, у толико му се појачавало обртање око своје осе. И та је брзина окретања на екватору била страховита. С тога су се почели одлупљивати поједини усијани појасеви, онакви, какав ми данас видимо у нашега Сатурна. И чим су се ови појасеви одвојили од своје прапраматерије, и они су се почели брже хладити, а за тим, опет по познатим законима гравитације, смотавати у своје нове центре, непрестано окрећући се око своје осе и кружећи око свога првобитног центра, нашег сунца — увек од запада истоку. Тако се образовала прва, друга, трећа и

све остале планете нашег сунца. И док су оне биле у усијаном магличастом стању, и оне су се, расипајући своје усијане зраке по пучини небеској, расхлађивале и збијале у мањи волумен, а тим убрзавале окретање око своје осе, које је на екватору било највеће. И од њих се стали оцепљивати обручеви, а ови се, услед брзог расхлађивања, почели скоцентрисавати у своје центре, непрестано се окрећући око своје осе, а кружећи око свога центра — планете, а с овим у друштву, шестарећи око свога првобитног центра, нашег сунца, опет од запада истоку. Тако су постали пратиоци наших планета!...

Па и сама она прапрамагличаста материја наше целокупне сунчане системе морала је, у искони својој, бити у заједници каквог другог, још већег небеског исполина, па се од њега, истим путовима и по истим законима, одцепила и од њега наследила и своје окретање око своје осе и своје кружење око свога првог центра — опет од запада истоку... Видиш ли, да је ово овако и никако друкчије?.. Сва небеска тела стоје у истим односима једна према другим, као што су стојала, док су у једној општој заједници била. Она су сва потчињена једним и истим законима небеске механике, — повика он као у неком триумфу, а из очију му је сипао некакав досле неопажен огањ...

После је сео и наставио своје читање, баш као да ништа ни било није.

*

Човекова душа мора да стоји у неким, нашем уму недостижним односима с весницима, нама непознатог духовног света, што га наша душа назире, али га ми не познајемо. Она се усред бујнога весеља и расположености од једном окари и окуњи, а ми томе не умемо узрока да нађемо. Ето,

и мене је, исто као и Вељу, нека унутрашња слутња спопала. Једва сам чекао да дођу школске ферије, да се час пре кренемо на нама тако драг пут; али што се тај дан више приближавао, све ме је већа слутња спопадала. Једном сам и сâм у себи рекао: „Ти не иди!.. Ти не смеш ићи!.. Нека Веља сâм иде“.

Али то прође, док би човек оком тренуо, па ми онда изиђе пре очи све оно. Све баш. И онда душа моја узлети на једну чаролијску узвишицу, те одатле гледа рај живота свога. И тад лепо осетим, како ми срце у грудима заигра. Моја душа разгледа онај природин самотвор, она стане да разбраја оне миријаде рубина и смарагада на вилинском Брегу Плача, на Брегу Вечитих Суза, па ми се и ту јави анђелска слика њезина; моја душа пође мојој сестри Јелици, па се од једном обре пред лепом сликом капетанове Роксанде... Ниједан џбун, ниједан шумарак, ниједну стазу, што су у томе, мени драгоме, крају, не може да види душа моја, а да се иза њих не појави њен вити стас, убава слика њена!.. Кад и кад испадне преда ме и оно живо плавôко девојче. Оно тек прне као срнче; али њено бајно лице и онај весели осмех заиграју ми у души и њој буде чисто лакше. И онда скочим и сâм у себи повичем: „Хоћу да идем“!

Још је већа бура беснела у души Вељиној. Он то није казивао; али је то душа моја опажала. Очевидно је, да је све крио што се у души његовој ломило; али и подземни вулкани, ако и не избију на своја позната гротла, они опет о себи дају јава, било далеком тутњавом, било појединим потресима.

Тако, једнога вечера, он чита свога Канта, а ја Гетеову Ифигенију. Мени се задрема. Погледам на Вељин сто. Он се налактио, па мисли. Да ли о ономе што је читао? Ко би то знао? Не хтеднем га узнемиравати. Устанем полако. Свучем се. Легнем.

Заспим. Колико сам спавао, не знам. Тек ме пробуди неки шум. Ја прогледам. Свећа још гори. Веља устао. Прекрстио руке, па хода по соби. Пође мало, па застане. Гледа преда се и нешто шапори, док ће од једном окренути гласно:

„Па јест, одиста, шта је било у прапрапочетку свију ствари?... Једни веле: у прапрапочетку свију ствари био је простор. Наравно, пре но што би нешто постало, морало је, пре свога постанка, имати простор, где би се то нешто сместило.. Та ни сам Господ Бог не би могао ни зрно песка створити, ако није било простора, где би се то зрно сместити могло... Други опет веле: не; чим поменете прапрапочетак, ту морате замислити и свршетак. То двоје једно без другога не дају се ни замислити. Почетак је једна тачка а свршетак друга. Размак између ове две тачке — то је време. Све у времену, ништа ван времена. Зато је умесније рећи: у почетку је било време... Е, али шта је то, управо, време? Како се оно јавља у нашој свести? У промени ствари око нас. Кад би све, што је око нас, било непромењљиво, ми нигда не бисмо добили појам о времену... И то су само оне промене, које ми голим оком видимо — видимо дан, ноћ, лето, јесен, зиму, пролеће... Видимо кад цвеће цвета, кад дрва листају, кад цвеће свене, а лист опадне. Али, кад бисмо ми имали микроскопске очи, ми бисмо видели и како трава расте, и како се сокови у дрвећа и шибља пењу и откивају оно чудесно ткиво у листа и миришљаве мајске руже и шебоја. И онда бисмо тек видели, како се пред нашим очима, у једној циглој секунди, изврши више промена, но што их овим нашим несавршеним очима умотримо у једном читавом дану. И од сваке ове мајушне промене до оне друге има један размак времена. И кад би се добро загледали у ову непрекидну сноваљку промена, ми бисмо опа-

зили, да у читавој васељени друго ништа и не постоји до непрекидно, вечито кретање најситнијих делића материје. И тако, зар не би било згодно рећи: у почетку је било кретање“...

И онда се Веља замисли. Стојао је тако неколико тренутака. Метну руку на чело, па ће тек рећи:

„Па и опет није тако. Они што ово поричу, имају сасвим право... Како кретање?!.. Да буде кретања, мора, пре свега, бити нечега што се креће. А то је материја; а кретање се материје не да ни замислити без силе, која ту материју ставља у покрет. По овоме било би најлогичније казати: у почетку је била сила и материја... Па и опет ни ово двоје не би могло произвести кретање, ако не би имало простора, којим би сила материју ставила у покрет. И тако, окрени, обрни, ми се опет враћамо на оно прво. У прапрапочетку свију ствари био је простор... Али смо сад тек у једном лавиринту, лавиринту без изласка!..“

Он опет стаде. Опет метну руку на чело. Дуго је тако стојао. После се од једном исправи. Из очију му је севао онај исти огањ, што сам га опазио, кад је оно развијао Кантову теорију о постанку света. И онда се осмехну, а по лицу му се просу нека тамна поноситост. Он повика:

„Јест. Он има право... Нити је било кад почетка, нити ће бити икад свршетка... Вечито је време, вечито је кретање, вечита је материја, вечита је сила, — вечит је и бескрајан простор!..“

После је опет сео за сто и почео да чита. И ја заспим. Али ме опет пробуди један шум. Веља устао, па хода, час брже, час лакше. Понекад застане. Мисли нешто, па опет стане да хода. Прошапће нешто, па опет почне да хода. Понекад му се преко лица развуче пакосан осмех; а понекад се намршти и узме позитуру, као да би хтео ногом

да лупи о под; али то не учини. Док ће једном, сасвим гласно, почети:

„Тако је. То је изван сваке сумње!.. Она ме више не воли. То се сасвим види. Слеп је, ко не види... Види се по свему... А што онако ћути?.. Ваљада сам ја ћорав... Она таква није била, док њега није видела; а што га не помиње, и то се зна. То је јасно као сунце. А што тога није било, док се с њим није видела?.. После, ми смо, одиста, ђаволски један на другог налик. Тако сви кажу. Она само ћути. Крије. И оне симпатије, што их показује према мени, због њега су. Па он и јесте леп човек. Мушка лепота. Оне живе очи, па она мушка стаситост, па онај смеон, онај вечити осмех на његовим руменим уснама, морао ју је очарати. Ко је мени крив, што сам сметењак? Сметењаштво је прво смешно, па одвратно, женама нарочито... Не, не, ја нећу да идем. Остаћу. Остаћу овде. Хоћу да довршим своју студију о постању света. А он? — Нека иде — сâм. Мора. Ја ћу га нагнати. Нека их, нека се усреће!.. Ја нећу ничијој срећи ногу да подмећем... Њој и њему нарочито... Јест, јест, познао сам ја то још оног дана, када се оно о њему први пут повела реч... А шта јој значи оно: „Кулаш се пропе... Хтеде да га збаци, али га он само пљесну по врату и два пута руком превуче преко његове, као злато жуте, гриве. И кулаш стаде — као укопан, и само поче да копа ногом!“ А кад нам се погледи сусретоше, она од једном ућута. То сам бар опазио. И још сам нешто тада опазио. Видео сам, како јој уз образе букну пламен... Она мисли, да ја не знам шта то значи!.. Па и оно, што ме Иконија једном упита: „Де, чик погоди, да ли капетанова Рокса тебе више воли или твога Стеву?“ — Хм. Зар ја то све не видим?!.. Јест. Иконија зна све. Од девојачког ока ништа се сакрити не може“.

После се мало ућута. Гледао је преда се.

Очевидно је, да су му мисли летеле истим правцем куда и његове речи. Он се од једном, трже. Погледа у мој кревет. То беше страшан поглед — поглед гладнога вука. Моје срце стаде лупати... Он корачи два корака, па застаде. И опет обори главу. Нешто је и сад мислио. О чему? То би једини Бог знао.

VII

Што се више приближавао Петров дан, дан нашега поласка за Љубовићу и — Љубовију, Веља је постајао све туробнији, узнемиренији, замишљенији. И лепо сам опазио, да се, сиромах, отима, али све у заман. Узео би да што чита, али би му се погледи укочили на отвореној књизи. Он није читао. Он је мислио. И ове су га мисли убијале... Ствар је сасвим јасна. Он је капетанову Роксу заволео, заволео — до лудила... Има љубави што тињају, што плануцају. Вељина је љубав сагоревала. Она је била вулкан, вулкан што за собом оставља пустош и развалине.

Било је крајње време да и ја о целој овој ствари мало озбиљније размислим. Сви се конци ове жалосне драме укрштају у једној јединој тачки: у томе, што ја и Веља у свему један на другог личимо. Ја сам Роксанду заволео свом душом својом... У првим клицама љубави има пуно жилица. Њих није могућно све умотрити. Описати још мање. Истина је, да се њени образи зажаре, кад нам се погледи сусретну; истина је, да се моја душа топила у зрацима ове анђелске појаве; али је истина и то, да у њеним очима сине некакав небесни пламен, кад се о Вељи поведе реч. Наклоност, коју сам опазио према мени, само је одблесак њене љубави према Вељи. И у колико ме је породица Вељина обасипала милоштом, у толико се и у њеној души разбуктавао пламен љубави према Вељи,

а симпатија према мени, слици Вељиној. И ја, звекан један, у томе гледах Роксандину љубав према мени! А, као за инат, нисам хтео да чујем један унутрашњи глас, који ми је често наговештавао: „Она воли Вељу“.

Ја сам тај глас први пут чуо за совром оца Вељиног. И онда сам скочио — да бежим, да мога супарника не дочекам, да својим очима не видим развалине своје прве љубави. Али онда и она скочи. И то ме збуни. Збунило би свакога. Оне очи, онај поглед, онај вити стас — кога још не би збунили, опили — залуделе?!.. А да сам само запазио, како она прва с кола скочи, како ватрено стаде да грли и љуби оно лепо плавôко девојче, па како притрча Вељиној мајци, те јој врео пољубац притиште на руку!.. Онако се само своја мајка љуби; а зар Вељина мајка није и њена мајка?... Ох, па и опет ми се чини, да то тако није, да то тако не може да буде!..

Е, а од чега се то Веља престравио? Шта је то његова душа умотрила?.. Још питам, шта?.. Љубав је вечита сумњалица. Њена је основа чежња, а потка је презање. Она се од труна престрави. Она у труну види и свој рај, и своје разорене наде... Није му ни оно без ичега, кад ме оно дочепа за руке, кад ми се упиљи у очи, па повика: „Море, болан, ти си ми у кући много места заузео!..“ А он је то хтео рећи: „Ти си ми у срцу Роксину много места отео!“

Јест, то је то значило.

*
* *

То је било уочи самог Петров-дана. Испите смо положили одлично, Веља ми је изгледао врло расположен. То и мене мало охрабри. Таман је сад згода, да му поменем; али да хоће он, нешто, да

почне први! Одавно нисмо дирали у ово тугаљиво питање. Као да смо се оба нечега плашили. Били смо уговорили, да погодимо Совру, да нас баш он вози; али је Совра некуд отпутовао, како нам каза газда Миле...

— Дакле, и то се сврши, — почеће, срећом, прво Веља... Сутра имамо Петров дан. Хвала Богу!.. Море, што нема твога Совре? Прекосутра ти ваља поћи, а ја ћу, у име Бога, наксутра.

Она ми се соба окрену. Шта му сад ово значи? И добро сам се одржао. Само га, као шале ради, упитах:

— Како то — „прекосутра ти ваља поћи?:“ — Ја мислим да си хтео рећи: „прекосутра нам ваља поћи?“

— Имаш право. Требао сам ти раније казати; али сам те хтео — обрадовати...

И он ме чудно погледа.

— Ја те не разумем?!

Он се мало збуни. То се могло познати. Али се брзо прибра. Он поче:

— Ја сам умолио нашег ректора, да и мени допусти, и ако сам правник, да с природњацима ове године идем у екскурзију. Он ми је допустио. Би му још и мило. Чуо је, да се и ја бавим природним наукама... Помисли само, ово нам је маршрута: идемо на Ваљево. Пећемо се на Медведник... Одатле ћу видети Бобију и — Прослоп, а отлен се види Бауриħ, а с Бауриħа се види валовита Дрина... Он ове последње речи изговори с неким особитим нагласком. За тим настави сасвим хладно:

— После ћемо сићи у Поћуту, а одатле прекрхати преко брда и дохватити се Дивчибара, Маљена, а одатле сићи у низије Беле Цркве, па после се латити Овчара и Каблара. У Чачку ћемо правити мали одморак, па ћемо се онда кренути Столовима и најпосле Жељину. Као што видиш, имаћу

прилике да посматрам и формације ватре и формације воде — ова два највећа неимара на овој величанственој грађевини васељенској... А ти ћеш, у име Бога, поћи и мојима и твојима — на Љубовиђу и на Љубовију. Поздравићеш их све. Моју мајку и мога оца пољубићеш у руку... Кажи свима, ето мене, на петнаест дана пре, но што ћемо у школу; а од туд ћемо у име Бога, заједно, — „певајући и пушке мећући!“

Веља ми овај свој план откри с необичном хладноћом, али и тоном, који је у напред наговештавао, да је то његова тврда одлука... Ствар се, дакле, окренула сасвим на боље. Сад је дошао ред, да и ја своје учиним.

— Баш добро! — рекох му. — Као да смо се договорили... Ја сам баш мислио, како да ти поменем... Моја се браћа деле. Хоће очи да поваде... Ево ти писма. Нâ, па прочитај. Ја морам у своје Горобиље — да браћу, како тако, измирим... Од онако јаке задруге, па шта хоће да буде!.. Инокосност на селу готова пропаст, готова сиромаштина! А моја је кућа у Горобиљу и прва и најјача, од кад се за њу зна...

У први мах опазио сам, да се Вељини образи запламтеше неком чудном ватром, кад чу, да и ја нећу да идем на Љубовију. Али кад му поменух браћу, њихову заваду и деобу и кад му пружих писмо, он се мало умири. Устаде. Узе писмо и стаде га читати. Оно је било као поручено. Ево шта у њему пише:

„Ужице, 4. јуна 18**

Драги мој Стево!

Ако си рад чути за наше здравље, ми смо ти, да речеш, Богу хвала, сви здрави, а што се весеља тиче, оно ти је давно нашу кућу оставило. И, како год хоћеш, никаква нам добра у кући на-

шој!.. Онај пексијан, снаха наша, снашла је, да Бог да, горска неман, кућу нам разори и у чељад мржњу и заваду посија!.. А они мој смољо, не било га, како да му рекнем, пустио, те га овај белај узјахао и завиличио, па ш њим витла, куд јој њена женска ћуд мигне!.. Зло, те велико зло, у кући нам се распртило!.. Тражили смо у капетана Штула изун, да се дијелимо. Ваља бјежати од зла, па ма у гору, или у воду. Он се много затеза. Вели и он: „Штета је, болан, да се овакав дом и оваква задруга поцијепа". Али кад и он виђе, да нам се под шљеме, Бог с нама био, подвукао сâм нечастиви, он онда рече: „Чините шта знате... Али хоћу да и онај из Биограда дâ своју ријеч..."

Ето, сад знаш муке наше. Чим овај мој абер примиш, а ти јаши коња, па полази 'вамо нама. Петроније Пивљак снио је доље нешто луча и катрана... Мо'ш и ш њим. Добри су му коњи. А нешто ћемо му и платити... Не дођеш ли, онда, до године, немаш коме долазити!.. То ти је наше брацко поздравље!..

Твој брат, **Милун.**

— Па ти ово, одиста, мораш ићи? — повика он, а на лицу му се указа некака притајена радост.

— Као што видиш.

— А кад мислиш да мо'ш бити готов!.. Ти ових ферија треба да идеш и тамо нашима, — рече он и мало се као замисли.

— То ће зависити од тога, хоћу ли моћи браћу измирити.

— А ако их не могнеш измирити?

— Онда ћу остати, да и ја при деоби будем. Ако пристану да се не деле, поклонићу им свој део; а ако не хтену, одвојићу га, па ћу га дати Циганима, а њима не.

Веља се беше замислио. Као да ни слушао

није шта сам му говорио. И онда поче више у себи но онако:

— Не идеш ти, а не идем ја... А како ће нас сви погледати!

— Па иди, човече, ти!.. рекнем му. Али он ми не даде ни довршити. Он окрете:

— Не, не, ја не могу. Никако ја не могу — без тебе нарочито. А особито, ја сам толико наваљивао на нашег чичу (ректора), да ми допусти, да ја и с њим идем. Па сад?.. Шта би он рекао? Не, не, то би било детињасто од мене.

— Остави ти то мени, да ја све уредим како треба!.. Има ту три стотине путова и излаза. Зар би, болан, могао оставити своју стару мајку, да за тобом чезне и да сваки дан погледа, кад ће јој се њен јединац помолити? Не зна она за твоје екскурзије, ни за твоје вулканске и нептунске формације. Она зна, да о Петрову-дне сви ђаци иду својим кућама. Не, не, ти мораш променити свој план. Сем тога, ти би и мени учинио једну љубав. И ја имам тамо који су ми мили и који ће ме погледати. Хоћу да им одеш и да им кажеш, шта ме је помело, те им не дођох... После, хоћу, још неког да ми поздравиш!..

Ја ту ућутах. Опазио сам, како Вељи букнуше образи. Он ме оштро погледа. У томе погледу беше нечега, како да кажем — да не кажем животињског, али свакојако — тако нешто...

— Хоћу да ми поздравиш и уместо мене омилујеш и пољубиш малог Кићу. С њим сам се прво из твоје куће упознао. И томе познанству имам да благодарим, што су између мене и тебе и твојих добрих укућана засноване ове миле и драге везе пријатељства и срдачне љубави... Упитај га, шта учини с оним проклетим Милосављевићима?.. Јесу ли се једном смирили?

И док сам ја ово говорио, опазио сам, како се Вељине груди шире, а лице му се чисто поче

преображавати. Он од једном скочи. Рашири руке и паде ми око врата. Он се, просто, гушио од узбуђења. Он повика:

— Стево, брате.. Опрости!.. Сад видим... Ми смо, одиста, браћа, браћа рођена, више него рођена... Ради како знаш. Ја ћу слушати!..

У тај пар зачу се нека граја на улици. То су били наши другови. Међу њима је био и Срета Шеврљуга. Његов се глас најпре и чуо. Весео као и свакад. Ни мало га се не тиче, што је из једног предмета пао, а из три није ни полагао. Оставио је то за јесен, док се мало боље спреми и прибере. А већ је, вели, пронашао пут, како ће га пустити да по ново полаже...

— Платиће оканицу вина, ако нам буду измакли!.. Хеј, голи синови!.. Јесте ту?!.. повика он и бану на врата. За њиме уђоше још њих петорица, сви до једног јунаци из призренске легије. Али опет — то су и добри другови и добри ђаци. Без њих никад ни једно ђачко весеље није могло да буде. Та им је особина остала још из доба, кад су се, после бомбардања, спремали да узму београдски град на јуриш. И ове смо се вечери, што 'но кажу, турски провеселили. Били смо и код Баре — наравно у један по поноћи. Па и то је било на предлог Срете Шеврљуге. Веља се био расположио, што нигда до сад. — — — — —

Сутра дан нам газда Миле јави, да је и Совра ту. Био је чак у Крушевцу. Веља је скакао од радости — као мало дете. Био се решио, или да га Совра вози, или нико други... Први дан по Петрову-дне могли су рахат стићи у Ваљево. Тако су били поранили.

VIII

Путовање је што и опијум. Оно ти, мало по мало, душу уљуља у неке заносне снове, а срце

покрене на живљи рад и откуцавање. Путовање је, у неку руку, зу̑рка, кроз коју наша душа најрадије гледа дивоте овога белог света; оно нам одшкрињује завесе, иза којих је пукло поље наших жеља и наших пожуда... Путовање ти свакога минута пред очи износи незнане дражи незнана света... Реке, потоци; њихово заносно хучање и шуморење; камене клисуре, сиве и стрме литице, далеки плави врхови планински, што се, рекао би, као какав горостасни зид, испречили тамо на далеком зренику, те ту међе између ове црне земље и горе плавог азурног неба; испрекидано вескање тичије, почињући од несташне жутовољке, што као трен ока из џбуна у шумарак прне и само учини: ћуруш-ћи, ћуруш-ћи!.. па до сурог орла у облаку, што својим монотоним кликтањем прекида онај танани вео неме тишине, што је заогрнула тамне непроходне гудуре и databaseдолине; од хитлене и веселе веверице, што чисто пркосећи и зачикавајући својим вратоломним скоковима прелеће с гране на грану, с дрвета на дрво, непрестано држећи корман својим вунастим црним репом, те тако одржава на карару повијање витих гранчица са њеним враголастим љуљушкањем и обзирањем час лево, час десно, час доле у честар и шумарак, а час горе на врхове зелених јела и букава, па до оног тијаног брујања миријада мајушних инсеката од неуморне пчеле раденице и малене буба-маре, што лази преко савела листа, па до вреднога мравка работника, што се под својим огромним пленом угиба, носећи га преко својих долина, урвина и дубоких удоља, — све су то, учини нам се, наши стари познаници, јер они сви мрморе једним и истим немуштим језиком, који душа наша и душа свију народа чује и разуме.

Оно, док сам отишао до Горобиља својој браћи, и оно, док сам се вратио у Београд, учи-

нило ми се, да је то био један кратак и сладак сан. Сад сам се пробудио. Оне веселе и тужне успомене, што се пред мојом уобразиљом размотавају као какво свионо невестино платно, — сад су опет постале једна тужна јава.

*

Брзо сам свршио посао у своме Горобиљу. Браћу сам поделио, а то ће рећи: нашу кућу раскућио. Друкчије и није могло да буде. Завада и омраза беше, што 'но кажу, прешла и на псе и на мачке и — на врапце на кутњем слемену. Једини спас била је још деоба. И ја дам свој пристанак. Поклонио сам им и свој део. А шта сам и могао друго радити? И онако би га свет разграбио. Свет је такав. Он воли да што туђе макне, но своје да очува. Браћа ми као дадоше реч, да ће се од сад пазити. И још ми нешто обећаше. Слаће ми, веле, сваке јесени по качицу кајмака, по врећу јабука и по коју дебелу овчју пастрму. Нека се, веле, зна, да ни ја нисам без никога свога... Па и сад ми спремише заструг скорупа. Није било згоднијег суда, а спремили би, веле, и више. Спремише ми и једно печено пиле. Лепо печено!.. Само што је с једне стране било модро, а с друге преплануло; а оно што је мало доносило на лучеву смолу, то је зато, што се у нас гóре ватра потпаљује лучем... Збиља, кад је већ реч о лучу, моја ми браћа обећаше, да ће ми о јесени послати и коју цепаницу луча...

— Ви то доље купујете, — рече ми старији брат.

— А ми тога овде имамо, хвала Богу, доста, — прихвати онај млађи.

*

Кад сам дошао у свој стан, газда Миле не беше дома. Газдарица Јела рече, да је отишао не-

куд у село, не би ли, колико толико, вересије прикупио. Она ми даде и једно писмо. Погледам, Вељин рукопис. Предато је ваљевској пошти. Пођем да га отворим. Застанем. Осетио сам неки дрхат у срцу. Затворено писмо има у себи нечега што застрашава. Ко очекује зле гласе, боји се, преза; ко очекује добре, још више. По мојој се глави просу читав рој мисли. Мисли електричном брзином носе, и електричном брзином фотографишу. Учинило ми се, да сам видео све — и како су га дочекали — и како се с њим сад забављају... „Хеј, срећни Вељо!“ отрже се из мојих груди један дубок уздисај... А требао сам рећи: „Хеј мој кукавни Вељо!“

Ово писмо као да је у некој хитњи писано. Нека сам места једва прочитао. Оно је гласило:

„Љубовиђа, 12. јула 18**

Драги мој брате Стево,

Ето, једва уграбих прилику да ти пишем. Имам много да ти се жалим. Шта је то, те је цео свет устао да ме изазива?! И као да ту има и твоје кривице. Пустио си ме сама. А морао си знати шта ме 'вамо чека. Да те брат није позвао, да се делите, заклео бих се, да си и ти у овој завери... Помисли, овамо сви само за те питају А за ме, ама као да ни жив нисам. Како ме који сретне, прва му је реч: „А што Стева није дошао?“ Па и мој отац три пута за те пита; а кад му казах, да су те браћа одазвала, да их поделиш, он ми рече: „Штета! Где није јаке задруге, ту нема куће ни кућења“. А мојој се мајци напунише очи суза. Жали, што и ти ниси дошао... „Он, рече, нема своје мајке!..“ И стрина Илинка упита: „Вељо, 'рано, а што нам ниси довео Стеву?!.. И њега је сва наша кућа поглéдала. Ми њега не двојимо од тебе“. Па и мој чича Степан

рече: „Море, синовче, причувај-дер ти ову твоју кућу. Јер ако Стева дође — може ти, болан, дићи очевину!..“ Али Кића, Кића, он ме је двадесет пута упитао, што ниси дошао, а двадесет, хоћеш ли доћи?!.. Иконија само ћути. А, видим, и она би ме упитала. Стиди се. То се лепо познаје. На Љубовију још нисам ишао. Иконија ми је два пута говорила да одем. Ја нисам хтео... Да си ти овде и којекако. Сестра ти је доле. А ја?.. Ја тамо никога свога немам. Чича Степан сутра полази. Зове и мене. Вели ми: „Ти јаши вранца, а ја ћу зеленка“... Сиромах мој чича Степан!.. Једини он стоји још на мојој страни. Његов се вранац, знаш, јаше, све једно као и писар-Јовин кулаш... Ене, збиља, у мало што не заборавих! Овде је, болан, и писар Јова. Дошао је синоћ у сам мрак. Хоће мало, вели, до Ваљева. Њему ћу и предати ово писмо. У Ваљеву има пошта. Овде нема. Он јаше на кулашу. Благо њему!.. Него чујеш, Стево, ја ћу то само теби поверити; али само — пст!.. Ево, неко већ долази... Пази добро!.. До нас стоји, па да буде цела ствар спасена!.. Него — кад ја тамо дођем, онда ћеш све чути...

Твој **Веља.**“

Ово сам писмо неколико пута прочитао. И увек сам се на његовом завршетку зауставио. И речи и мисли обмотава некакав аветињски сумрак. Оно што бих желео да видим, не видим; а оно, што видим, нема свога разговетног облика. Видиш нешто, али је то више неко привиђење. Видим... то није више производ здравога ума. То је одсенак сенке његове — — — — — — —

*

Цео овај дан мислио сам о Вељи и оном његовом писму. Изиђем мало, да се прошетам. Више сам лутао но шетао... Шта је то што је узбуркало

душу Вељину? Где ли је прави извор овој замућености душе његове? Јесам ли то ја? Па, ево, ја сам се повукао. Пустио сам га, да се сâм загрева на топлини њених анђелских погледа. Она, управо, и припада њему. Они су се прво видели, познали, па, јамачно, и заволели. Мене је тамо донео го случај... Што је случај свијао, нека случај и развеје... Ја нећу више никад видети ни Љубовиђу, ни Љубовију. То је, што могу да учиним. И то ћу учинити. Овај остатак школских ферија провешћу овде. Има се шта читати, а има се где шетати. Ето, те и таке мисли водиле су ме тај дан по београдским улицама, док ће ме један добро познат глас зауставити:

— А, гле, јесте ви то, г. Стево?.. Зар сте се већ вратили?.. Зар тако брзо?!.. А где вам је друг, г. Веља?.. Каква вас је то сила од њега одвојила и — 'вамо нама донела?!..

Ја се окретох. То је била наша лепа комшиница Пеладија... Ја сам био, тако рећи, пред својим вратима, а, Бог и душа, ни данас не знам, како сам се то упутио своме стану.

Ја станем. Она ме гледа оним својим враголастим очима. Не, она ме не гледа. Она ме сажиже. Признајем, да ме је нека топлина почела подузимати. Погледам је. Лепа је, пуста — као уписана. Очи црне, црње од трњина. Лице чисто, бело и вечно насмејано. Јагодице облила нека провидна румен. Чело сведено на округласту амајлију, те овој лепој женској глави даје неку особиту драж; а они црни и свиони праменови њене косе, што се њима несташно шалика некакав тијан поветарац, чисто и душу и срце у човеку занесу, док, опет, оне малене јамице, што се на њеном белом лицу, а под сенком оне свеже румени, час јаве, а час ишчезну — како то већ хоће њени, час јачи час овлашнији лепршаји враголастих осмејака, —

просто су у стању човека да опију и да му на очи навуку ону врсту сумрачја, кроз које се неосетно срља у страст, а из страсти у грех.

— Ене, ви сте то, лепа комшинице! И ви се још чудите?.. Не чудите се! Те црне очи шта још нису кадре да учине од слаба човека?! — одговорим јој, тек онако без икаква смисла; али ја за то у мало што не добих преко зуба ону њену, као снег белу шаку. Замахну, па је спусти. Њена се срдитост заврши једним благим и меким осмехом, осмехом што заноси, што опија, што залуђује...

— Одиста вас питам, што сте се тако брзо вратили? До краја ваших ферија има још пуне три недеље... А где сте оставили свог друга?..

Ја јој испричах све. Она ме је гледала и слушала — више сањалачки. И онда ће ми од једном рећи:

— Нисте га требали пуштати сама. Г. Веља није при свему здрављу. Њему је, покаткад, мутан поглед... Те су болести и тешке и страшне. И баба Стојка ми једном рече: „Ово момче једе нека велика изнутрица. Није само тело, и његова је душа болна. Дај Боже, да то не буде она иста бољка, од које је патио и мој весели Жива!..“

— А ода шта је патио баба-Стојкин Жива? — упитам је. Али она окрете главу у страну, и на ово питање не хте ми одговорити.

Наста мало ћутање. Она га прво прекиде:

— Па што не свратите по који пут? И моме би Пери било мило. И он је мислио да сте ви браћа. Сад зна да нисте... „Мени је мило“, рекао је једном, „кад видим, да се овако лепо два млада човека пазе;“ а ту неки дан упита: „Ја их сад слабо виђам... А, ха, збиља, сад је распуст. Они су отишли својим кућама...“

У том је неко из авлије викнуо:

— Пеладија!

— Куку мени, мој Пера!

И онда ми брзо пружи руку. Шта би, ја не знам. Тек ми се учини, да јој је рука у мојој задрктала.

*

Кад сам дошао кући, затечем и газда-Мила. Вратио се с пута. Како му би мило, кад ме виде. Прва му је реч била: имам ли каквог абера од Веље. У том и газдарица Јела донесе још једно писмо. Од кога ли је оно? Дошло је преко Крупња. Отворим га. Погледам. Од Веље. Боже, шта му је, те је овако изврнуо руку. Не можеш да му познаш рукопис. Развучена слова. Неки редови ближи, а неки даљи један од другога. Писано је четири дана доцније но оно прво...

— Већ је био на Љубовији, помислим. Нека ме језа прође. — Како ли је тамо прошао?... Да му није преко усана склизнула каква тамна, а можда и каква страшна реч?.. А речи су одблесци ума, оне су оцртаји наших мисли... Ево шта ми, веселник, пише:

„Љубовиђа, 14. јула 18**

Драги Стево,

Ово је већ друго писмо што ти пишем. Ти ћутиш. Ни жив се не чујеш. Сад тек видим, колико ја имам искрених пријатеља. Него можда се још ниси ни вратио из твога Горобиља, а ја те џаба осуђујем. Како било, да било, тек мени је тешко. Ја тражим, да је око мене чиста ситуација, а она се све више замућује. То се од мога ока не може сакрити, ма да то сви крију, па и сам Тома пандур. Збиља, били смо на Љубовији. Лепо су нас дочекали. Бар се видело, да су се трудили, да замажу ону погрешку... Кад ме је твоја сестра видела, бризнула је у плач. Мора да је и она опазила. Она, истина, вели, да је од неког чула, да су те браћа

одазвала, да их поделиш; али ја видим, да и она неког врага од мене крије!.. Па и твоме зету жао, што се то десило... Код њих смо били на ручку, а код капетана на вечери... Ах, мој драги брате Стево, ја сам ти у правоме смислу несрећан!.. Сви су ме држали као мало воде на длану. Али је то било голо притворство. Она је само ћутала; а кад нам се погледи сусретоше, она сва у лицу запламти. Издаде се. Зна да ми је неверна... Неверница!.. И сви опет њој држе страну. Познаје се то, човече!.. Мало, мало, па се о теби поведе реч. И она опет ћути. Неће ни име да ти помене. Мисли да ја то не видим. Али ћу ја њима свима доскочити — само ако ми ти хтеднеш помоћи. У те се јединог уздам; а ако ме још и ти изневериш, онда није више вајде ни Богу веровати!.. Ја сам се, међутим, тврдо решио... Борићу се — на смрт и на живот. Преко мене мртва могу, али преко жива неће!.. О овоме само ником ништа... Пст!.. Ево их! Чујем им кораке!.. Е, нећеш, погана веро!.. Још би ти нешто писао; али и сâм видиш, да сам опкољен... Глуво је доба ноћи... Просто, све се против мене окомило!.. Сад збогом! До скорог виђења! Како се ова ствар буде свршила, јавиће — теби прво... твој

Веља.

Ово ме је писмо још више потресло. Свака ми је његова реч била сумњива... Сумња! Освоји ли она једном себи какво место, она га после лако не упушта. Сумња! То је нека врста заразе. Чега се она дотакне, она то и окужи. И тамо, где је било бистро, она замути. Куд год прође, она оставља свој талог. Сумња је по себи мутна. И њен је извор мутан, и њен је ток мутан; а оно, куд она дере, да издере, то је тек мрачан понор једног општег неразбора. Исто је тако и с мојим јадним Вељом. Већ и ја разговетно видим, да му

је душа болна. А његов ум — шта је с њим? Он, истина је, даје од себе гласа; али тај глас није више онако звонак, као што је некад био. Куцните га... Он шобоће. Он је напукао. С тога су и његове мисли искочиле из колосека здраве логике... Оне су удариле у ледину. Обручи здравог суђења попуцали су. И оне сад јуре у — незнан!..

*

Мислио сам да му одговорим. Нисам смео. Бојао сам се, учинићу горе. Да тражим лекара, да му покажем Вељина писма, да му испричам све што знам... Бољку ваља лечити, док је мања, док је у првом понику?.. Аја! Ни то нисам смео. Та, то би било, у неку руку, да ја први о Вељи изнесем тако ружан глас... Хтео сам, најпосле, да ову ствар поверим газда-Милу. Он је оцу Вељином, па и целој кући њиховој велики пријатељ. Можда би он што знао. Ни то не смедох. То би било да се опет од мене прво чује; а то би значило убити човека... Бити ћорав, бити слеп, бити глув, нем; бити богаљ — то је све ружно; али изнети за кога да је померио памећу, то је... страшно!.. И зар да ја то за Вељу први изнесем? Не. То не могу. Зато се решим да ћутим и да чекам на одредбу самог провиђења! — — — — — — — — —

Самоћа човека убија. Она је што и тамница. Моји се другови разишли. Ја сам као оно залутали ждрал. Нема ми ни Срете. Јамачно није ни чуо да сам се вратио. А моме се повратку сад није могао ни надати... Узмем да што читам. Не иде. Мисли ми одлете на другу страну. Одмах ми Веља пред очи изиђе, па онда ето и његових писама. А то ме и тера од куће. Дочепам капу, па пођем — куд било. Тако сам и данас радио. Изиђем на улицу. На коју бих страну? На коју било. Тек да се куд било оде. Погледам десно. Смотрим на капији Пеладију.

Испратила свога Перу. Он овога часа замаче за ћоше. И таман да пођем на ту страну. То је хтело да буде — онако само од себе; али у тај мах газда Миле те преда ме...

— Добро те не измаче!.. Врати се! Добили смо поруку са Љубовије, од твога зета и сестре. Мислили су да се још ниси вратио из Горобиља... Веља нам ништа не ваља. Не смем ти ни казати шта је. Не дао Бог ни најгорем душману! Сиромах чича Дака! Шта га под старост снађе!.. Снаха Јока ће, просто, пресвиснути... Није шала — то једно дете, па да их то постигне... Не знам шта учини Совра?! Ево ти и пасоша. Ни часа не часи. Сви те преклињу... Хеј, моје весело дијете!.. Само тебе помиње. Никог себи не пушта, па ни своју несрећну мајку... Ево Совре!.. Баш добро. Одржао реч!

Ја просто не знадох шта би. Спремих се — на двоје на троје. Око кола се искупило пуно деце. Ту је и газдарица Јела, ту је снаша Пеладија. Сви ћуте. Седнем у кола. Пођем... Не знам, да ли коме и казах збогом!..

После један сахат били смо дубоко у Макишу.

IX

Мора да је газда Миле наговестио Соври, да мало живље тера. Могли смо се кренути из Београда око вечерње, а стигосмо на Колубару — готово за вида. Скела беше на овој страни и само очекнусмо, док се један возар од механе врати. Вече беше тихо. Оздо од Саве пируши хладан поветарац, а на западу се повукле две три златноцрвене пруге. Високо горе на хоризонту неколико перјастих облачака чисто су пламтели у некој руменкастој позлати. Окосине Мислођина, врхови високих топола и танких јасика, дуги, зелени врбаци — као да беху преливени неком фосфорастом златно-руменом пеном; а гргураве борице Колу-

баре, што их је тијан вечерњи ветрић, као на какав конац, уз воду низао, преливале су се у миријаде треперавих пламичака, који су се, рекао бих, у једном трену ока и палили и гасили, док, најпосле, не почеше да бледе под тамним велом првог вечерњег сутона. И само још што као алем блисташе у врховима зелених дрва златан крст и јабука на звонику цркве обреновачке. Ово се двоје беше стопило у једну сјајну трепераву звезду. То беше последњи одблесак последњег сунчаног зрака... Тамо горе под Мислођином монотo је откуцавало звоно на овну поводнику, а иза овога чује се блека оваца, и један звонак глас.

„О... Ст...а...н...и...ја !“

И оно :

„Ој... Хој !!..“

И док је ово „ој !.. хој !“ лагацко изумирало у овом тијаном вечерњем сутону, дотле је, оздо друмом, клоколиро крештаво крцкање товарних рабаџијских кола, што су носила трговачке еспапе за Уб и Ваљево ; а горе страном чуло се опет ајскање уморних ратара, што су са стоком својом хитали кућама својим. По који слепи миш тек би обележио мрку бразду испред мојих очију. И они полазе — на први лов свој... С оне стране Колубаре види се једна црна група. Неко викну :

„Скелеџија !.. Скелу ’вамо дај !..“

А далеко оздо од старог колубарског брода јекнуше двојнице, тихо и мелодично, оно познато:

„Хајде, Маро, да јавимо овце ;
Ја ћу овце, а ти ћеш јагањце.“

Више мене, горе на једној рачвастој тополовој грани, зацвркуташе у гнезду тићи. Намештали су се, да под крилима своје матере одспавају ову тиху и благу ноћ.

*

Одсели смо у Обреновцу у гостионици код „Три војводе“. Ту смо хтели да се мало прихватимо, да мало и коње одморимо, па да идемо даље, док ће ми један сед старац прићи и упитати ме:

— Ама, јеси ли ти то, Вељо?.. Што се, болан, не јавиш?.. А зар ти не знаш где је кућа Обрада Ћука, него да одседаш по механама?!..

— Ви мислите за Вељу, сина газда-Дамњана Смиљанића из Љубовиђе?.. Ја сам његов друг и добар пријатељ — одговорим му.

На ове речи старац се, чисто, успрси. Измаче мало главу и плећа у страну — као да ме боље промери. Он одмахну главом.

— И ти баш ниси ништа род Вељи Дамњановом? — упита он, још једнако мерећи ме.

— Ништа. Ја сам од Ужица, а он, ето, из Љубовиђе.

— Е, дијете, нека си здрав и жив!.. а ја бих се заклео, да си мога пријатеља Даке син... А ако Бог да?.. Ужицу?

— Не. Идем сестри на Љубовију...

— Ене, па ти ћеш проћи баш поред куће Дамњанове и газда-Степанове!.. Знам, свратићеш им — велиш, друг ти је Веља. Поздрави их животом и здрављем! Само им реци: „Поздравља вас Обрад Ћук!“ То је доста... Шта сам ја соли и хлеба појео у тој кући, мој дијете!.. Честит дом!.. Ама ви ко рекосте, да сад пођете? Немојте!.. Боље је да пораните. За јутра је свака работа напреднија. А, после, с вечера нема месечине. Он се рађа тек по поноћи...

Тада смо и пошли.

Кад сам сео у кола, месец не беше одскочио ни за добро копље. И тај дан још за сунца стигосмо у Царину. Даље се већ није могло. И коњи се беху сасвим заморили. Сутра дан смо опет поранили. Прошли смо Прослоп, а зора још не

беше забелела. Кад у Љубовиђу стигосмо, беше се већ лепо одјутрило.

*

Кад су кола окренула уз ону узбрдицу, капији Смиљанића, беше ме обузело неко суморно осећање. То беше извесна врста страве, што је рађа тамна неизвесност. Било је нешто, што ми је ледило и срце и душу. Преда мном је зјапио некакав незнан понор. Из њега је пирио леден дах. То је била некаква ноћ. Ноћ је та хладна као лед, а мрачна као пакао. Моја је душа пред собом назирала једну такву ноћ. — — — — — — — —

Морало се чути клопарање наших кола, кад затекосмо капију широм отворену. Јаблан нас је дочекао на капији. Горе пред кућом беху се сви искупили. Смотрио сам и чича-Даку и газда-Степана, и стрина-Илинку и — Иконију. Ја скочим с кола. Назовем Бога Јаблану и упитам га:

— Шта ради Веља?

Он ми прихвати Бога, па ће тужно одговорити:

— Веља — ружно ради!.. Ено га где 'ода по соби... 'Ода — једнако. И дању и ноћу... 'Ода и — Бог с нама био, сам са собом говори. Никога себи не пушта... Од јутрос се кô мало беше примирио... Сви смо се Богу молили, не би ли се на наш дом смиловао...

И тако стигосмо пред кућу. Поздравимо се; али немо, без речи. Чича-Даки приђем руци. Он полако трже руку, па прошапта:

— Жив био, синко! Више не рече ни речи. Само што му се из груди оте дубок уздах. Он се окрену оној чељади. Нешто им је хтео рећи. Његове се очи зауставише на Иконији. Њене очи беху пуне суза. Илинка стала код ње, па јој нешто го-

вори. Она се зацени од плача, па побеже у кућу. Газда Степан ми приђе.

— Баш ти хвала, синовче! Већ те од синоћ пòглêдамо. Он само за те пита. Кад сам му казао да ћеш доћи, он се чисто разведри, и тек ме од једном упита: „А вози ли га Совра?..“

— Нека Бог сваког обрадује, па и нас — рече газда Степан и окрете главу у страну.

— Овде је, 'рано моја, и госпођа Јелица. Нека јој Бог дâ здравља! — Да ње није, не знам шта би било и од наше веселе Кадивке.*) Хоће жена, просто, да пресвисне. Ово је трећа ноћ, како око на око није свела, те је јутрос госпођа Јелица на зор одведе — да мало прилегну, те да се, јадница, мало мало одмори...

— А кад си, синко, из Београда? приђе ми опет чича Дака. Сад се мало као прибрао.

Кажем му.

— Богме, добро сте стигли! Далеко се измакô Београд, клети!.. Де, децо, шта сте стали?!.. Дете, горе под велики орах! Изнесите простирку и који јастук. Да се човек мало одмори...

Али у тај мах зашушта нешто преко дворишта, зашушта као невидљив шум. То је била Вељина мајка. Она није ни спавала. Умор беше савладао тело, али је душа остала будна. Она је чула неки шумор пред кућом, чула, па скочила. Ишла је — час брже, а час лакше. Као да је нешто ослушкивала. Ја јој пођох на сусрет. Она ме угледа. Готово полети. Паде ми око врата, а од себе не даде јава... То беше више сенка, а сенке су неме. Груди су јој се дизале и спуштале, док од једном удари у дубоко јецање:

— Сине мој... ти дође!.. Јеси ли видео мога Вељу?.. Он једнако за те пита!.. Боже, смилуј се на ме грешну!..

*) Тако је звала Вељину мајку.

И у тај мах звезнуше окна на једном прозору гостинске собе. И окна и ћерчива искочише — као да су била од паучине. На прозору се указа једна разбарушена глава. Беше зинула и — занемела. Она два ока светле неком потмулом ватром. Црте на лицу развучене у некакав самртан страх, помешан с неком врстом дивље освете. Вељина мајка полете прозору. Иконија врисну, као да је на гују стала.

— Сине, Вељо, ево твоје мајке!.. Не бој се!..

Она глава само се исправи. Не гледа. Зјапи. Из ње је куљао некакав мрак. Из руку му је лоптила крв. Беше се грчевито ухватио за доњи остатак ћерчива. Изгледао је као мачка, која вреба миша и намешта се, да на њ скочи. Хтео је да искочи на двориште.

Ја му приђем.

— Вељо, шта је то, болан?!.. Зар тако дочекујеш твога Стеву?!.. Имаш поздрав од газда-Мила и газдарице Јеле... Срета Шеврљуга триста чуда, што му се не јавиш...

Он стао, па ме гледа. Његова се уста почеше склапати, а лице преливати у једно обличје што буди сећање на нешто што нам је мило и драго. Гледао ме је за неколико тренутака, па ће од једном окренути, сасвим мирно — као да ништа било није:

— Ене, зар и ти дође?! А шта учини с браћом? Измирили их — или их подели?.. Збиља, јеси ли добио моја писма? Што ми не одговори — бар с две речи?.. Што си стао ту? Хајде 'вамо у собу. Мени не даду на поље. Веле — слаб сам; а мени баш није ништа. Мало ме боли глава. И то је све... Ко те је довезô?.. Совра?.. Знам. Он је и мене довезô. Добро вози. Бар ће нас одвести до Љубовије... А, гле, где сам се ово огребô? — окрете од једном и стаде загледати у своје крваве руке.

*

Има једна виша тајна, у коју се, покадшто, повуче душа наша. То је нека полупрозрачна копрена, кроз коју она види своје праисконско порекло... Има пуно ствари што их ми назиремо, али их не видимо. Ми живимо, али у неком буновном стању. А има једно стање душе наше, кад је пред њом све видније, све разговетније. Изгледа, да и она има и свој сан, и своју јаву. Оно што је нама сан, то је њој јава; а наша јава није ништа друго, до један варљив сан. Наша је душа видовита, али онда, кад сања... Има пуно момената, кад она узлети на једну божанску узвишицу. Она се ту освести, јер се ту осветли. Али она има и своју ноћ... И она има своје несвестице. И кад она посрне, кад она падне, она се обре у тој ноћи, у тој тами — на дну дна вечитог заборава. И ако — кроз густе слојеве мрака покадшто и сине по који зрачак божанског видела, то буде колико да се обасјају оне паклене немани, што се по овој језовитој тмини смотавају и размотавају. — — — — — —

Таман хтедох да пођем Вељи, а неко ме ухвати за рукав и полако рече:

— Ако Бога знаш, немој му ићи сâм!.. Хајдемо заједно! То је била моја сестра Јелица. — —

Веља се беше сасвим умирио. Био се чак и расположио. Слабо бледило на лицу и нешто мало помућене очи још беху остатци његове тешке бољке. Ја и моја сестра седели смо с њим у соби. Она му заустави крв и привеза ране на рукама, непрестано шалећи се и причајући нам којешта. Каза нам, како је писар Јова, сад о прошлом Божићу, у највећем трку, пао са свога кулаша. А кулаш, рече, стао — као укопан... Писар Јова скочио, узјахао кулаша, па опет у трк — ама као да ништа ни било није. После нам оде причати, како се Саватије латов непрестано и сад кошка с Турцима из Босне и једнако им доказује, како је кнез Михаило већ углавио

са султаном, да нам преда Босну. А Турци само одговарају: „Е, валах, Сабатије, баш то, бива, не море бити!.. Босна, болан, није ни везен јаглук, ни јабука сенабија, да се коме на пешћеш даје!.. Јами, јами, Сабатије, немој ту којешта махнитати!.. Што бити не море, не море!..“

Стрина Илинка у два маха, улази у собу и доноси нам још ланених крпа за завоје; али оне нису више требале. Вељине руке биле су завијене.

И Вељина мајка, мало мало, па нам дође. Један зрак наде блистао јој се на лицу и у очима. Не зна шта да почне од радости. Три пута нас је питала, да нисмо гладни.

— Ручак неће тако одмах бити, а ви од јутрос ништа нисте окусили... Могло би се, на брзу руку, попригати које пиле на младом кајмаку; а има, рече, и врућа млека.

Ми смо се били решили, да не кваримо ручак. — — — — — — — — — —

Ја сам с Вељом излазио и у авлију. И сва се кућна чељад разведри. Једна божанска зрака, рекао бих, обасја цео овај честити дом. То беше нада у Бога, да ће се опет све на добро окренути. И чича Дака се, просто, разраколио. Два пута ме је питао за Обрада Ћука.

— Ето, рече, и он је старином ту испод Бауриђа. Ми један за другог питамо, па да смо накрај бела света... Нема, децо, без пријатеља и добрих знанаца ништа. Кад 'вако куд пођемо — ми свуда имамо својих људи... У Ваљеву код Дике, на Убу код Јовице Обренова, у Обреновцу код Обрада Ћука, а у Београду некад код Поливака, а некад код нашег газда-Мила...

И онда би се опет зачудио, како смо могли за дан стићи из Обреновца до у Царину.

— Е, али то Совра вози! — прихвати Веља и благо се осмехну.

— О, Боже, и мајко Божја, развесели свакој, па и нас! — прошапта један глас иза мојих леђа.

Ја се окретох. То је била Вељина мајка. Дошла опет, па стала, да се наслуша нашег разговора.

А Кића већ није од мене ни одмицао. Три четири пута улазила је Иконија и очима на њ. Зове га, да му нешто каже, а он усуче главом и вратом. Неће. — — — — — — — — — —

По целом дворишту опажало се живо кретање. Под шупом се реди јагње. И пси се искупили, па машу репом. И њима нешто мило. По неко тек онако ни за шта лане... Совра изнео празне зобнице. Загледа у њих. Види се, да су коњи све до зрна позобали... Газда Степан викну:

— Јаблане!.. Де, шта учини?!..

Јаблан се одазва:

— Сад, сад!

И не прође много, а Веља ће нешто живље упитати:

— А куд оно оде Јаблан?

Ја устанем и погледам кроз онај разбијен прозор. Јаблан беше већ избио на насип. Узјахао зеленка, па оде све у касу... Оде пут Љубовије.

— Ја сам замолила газда-Степана, да каже Јаблану, да оде на Љубовију до мога Марка... Да му каже, да је мој Стева дошао, — одговори Вељи моја сестра и руком ме помилова по образу. — —

Пред сам ручак изиђосмо опет сви на двориште. Иконија одазва моју сестру. Све ми се чини да се ствар тицала пите гужваре. Њу је моја сестра умела мајсторски да умеси. Тако су је исто звали и капетановој кући. И Кића ме остави. Он отрча за њима. И он воли да гледа, кад се пита меси. Али он још нешто више воли: да гледа кад се пита сече. Његово парче мора бити прво. Кад овако има пите о ручку, он и неруча. Он само пите руча... Под великим орахом већ почели да

постављају. Дебео хлад, а озго од сокоских брда по мало ћарлија ветрић. И јагње је крцкало поред ватре. Окреће га Живанчић. Беше се сав зајапурио. С једне стране јара од ватре, а с друге илинско сунце.

Газда-Степанов се глас чуо доле под кућом — у подруму. Зна се и зашто. Подрум Смиљанића није никад без вина. Чича Дака стоји на капији с неким људима. Један му се тужи:

— Ето, они ме, лепо, сатрше. Ово се више од њих не може живо остати. Да само одеш до њиве у Алијином кључу — заплакао би се. Од муруза нема више ни трага Само се црни земља црна, црнило им се, да Бог дâ, — и на слави и на свадби!

— Немој клети, човече! — повика чича Дака готово срдито... Ето ти ових људи, па нека ти то увиде!.. Платиће, ја шта ће... Баш су ми ови Милосављевићи тежи од свега осталог села!..

— Е, вала, чича-Дако, ако им сад не буде суда, онда ми не остаје друго, него с оном сиротињом да бежим у свет!.. додаде онај, што му је штета учињена.

*

Мени се учини, да Веља од једном застаде. Стаде грицкати нокат малога прста. Гледа преда се. Замислио се — онако, као кад ко нешто премишља. Загледао се у некакав предмет, али је тај предмет неодређен. И онда се од једном окрете. Ухвати ме за руку. Стеже — као гвозденим кланпама, па закрешта:

— А, јеси ли сад чуо?!.. Ево их свију!.. На шта ме, болан, наведе?!.. Чуј!.. Опкољени смо!.. Опкољени!!..

Ја ни сад не знам, шта ми би, те му рекох:

— Бежимо!.. У собу... Брже!..

И он ме послуша. Пусти ми руку. Пођосмо. Он иде, али се једнако обзире. Кад у собу уђосмо, он само одхукну. И онда поче по соби живо да хода. Нешто је у себи шапорио. Очима повлачи, као да нешто тражи. Не. Као да вреба. Из очију му је зјапио некакав суманут страх; а лице му се развукло у једну надземаљску ругобу. То беше нека врста церекања, што се руга, и режања, што уједа. Мене поче страва подузимати. Дао бих читав свет, да му несрећна мати не бахне на врата... У свакој секунди, чинило ми се, да постаје немирнији и усплахиренији. Ходао је, застајкивао је, обзирао се, зверао. — И једном срљну и нешто зграби испод астала. И онда нешто промрмља. Ја као да за њ и не бејах у соби. А кад нам се једном сусретоше погледи, он се, чисто, трже — као да га нешто опржи. Зину. Закоцаћи главу и стаде ме мерити, као оно кроз наочаре... И онда поче према мени да заузима чудновату позитуру. Лепо сам опазио, како се скупља и намешта — као мачка, кад миша опази. И он се, као дивља звер, устреми на ме. То би у трену ока. Ја само могох викнути:

„Вељо!..“

И то би све. Испред мојих очију севнуше светлаци... Севнуше и — угасише се. Учини ми се, да ме нешто обли — као блага млакушна киша. И то ме поче да дави. Смрче се... Испод мојих ногу као да неко измаче земљу, и ја се отискох у један мрачан, бескрајан понор. Кроз ову тмину промицаху бледуњаве сенке: видех своју браћу... професора математике... Петронија Пивљака... качицу кајмака... Вељина мајка сину гологлава и разбарушена... Једна врата широм отворена... На њих умаче Пеладијин Пера... писар Јова пролете на кулашу и стропошта се у некакву провалију... Иконија и моја сестра проведоше капетанову Роксу... И онда ми нешто писну у ушима. Хучало је као

воденична брана. После и то умуче, али ме озго нешто поклопи, тешко као планина, а врело као усијан сач... То беше некакав мрак, изливен од олова и гвожђа...

X

То су морали бити тешки дани. Кад сам дошао себи, ја видим да сам на Љубовији, у сестриној соби. Кад су ме из Љубовиђе донели, не знам. Сестра је седела поред мене. Држала ме је за руку. Неописана радост беше јој плинула по лицу.

— Шта је с Вељом? — упитам је; али у исти мах осетих, како ме нешто, као усијана летка, жигну до у сам мозак. Мени севнуше светлаци испред очију. У соби ми се смрачи, — али то одмах прође. — Сад тек опазих, да ми је сва глава увезана... Моја ми сестра метну прст на уста. Знак да ћутим. Моја добра сејка!..

*

Не знам како се то једном поведе реч о капетану Мићи, док ће моја сестра рећи:

— Марко, одмах да им пишеш! Још данас! Кажи им: Стеви је, Богу хвала, сасвим боље. Њима ће, знаш, свима бити мило.

Ја је погледах. Она ме је разумела. Осмехну се. Жене су једине, које су у стању да завире у најсакривеније тајне душе наше, које су кадре да чују и осете сваки откуцај срца нашег... Моја ме сестра стаде миловати по образу, а онај јој се осмех непрестано лепршао на уснама. И онда ће ми рећи:

— Па ти, смиље моје, и не знаш, да су нам капетана преместили у Смедерево?

Мени се учини, да се она соба окрену око мене...

— И они су се већ и одселили? — упитам, а нека ми туга поче стезати груди.

— Јест, одселили су се. Капетан-Мићи је на-

ређено, да одмах иде. Турци ерлије хоће да се селе, па је окружни начелник нарочито тражио капетана Мићу, да му се при руци нађе. Они се знају још од ђаковања... Дали су му и класу... О, то су добри и красни људи! Не зна се, које је од кога боље и милостивије. Сваки су дан долазили. Госпођа капетаница од некога чула, да у В. Зворнику има некакав искусан хећим — Грк. И, Бога ми, она навали на капетана Мићу, да он сам оде и доведе га... „Ти, рече, умеш лепо с Турцима, а и грчки знаш, па томе Грку кажи све шта је и како је“. И капетан је послуша. Одмах, сутра дан, спреми се за пут, узе од писар-Јове кулаша, па с пандуром Томом оде. Како су радили не знам, али их ето с хећимом одмах други дан... Ох, како ти је онда било! Не смем ни да ти кажем. Оних мука и оног твог јечања не дао Бог ни најгорем душману! Али Бог је велики. Он нас је погледао својим милостивим погледом... Капетан Мића није хтео да оставља своју породицу, да се после сама мучи овако далеким и доста незгодним путовима. Кад су се хтели кренути, сви су дошли, да те виде. Ти се беше, истина, мало смирио, али си био блед као смрт. Ми се опростисмо и једно друго оросисмо врелим пријатељским сузама, — рече моја сестра, а очи јој се напунише суза. И мени би веома тешко, дође ми да заплачем. Ја се окренем дувару.

*

После овога почео сам се брзо опорављати. И школске ферије беху се већ примакле своме крају; али сам био још слаб и изнурен. Кад би се по који пут из кревета дигао и пошао преко собе прозорима, опазио бих неку малу несвестицу. Тек ми помили патос испред очију. Ове се несвестице највише плашила моја сестра. Бојала се да ми опет што не прогорша. С тога ми још за дуго не даде

ни у авлију да излазим. За Београд није било ни мислити.

Једнога нам дана јавише, да су кукавног Вељу одвели у манастир Боговађу. Ништа му није боље. По сву ноћ се с неким свађа и говори о неким заверама и тровању. — — — — — — —

Кад сам већ осетио, да ми је сасвим добро, и кад је нестало оне несвестице, ја почнем излазити најпре у авлију, а после и даље. Боже, моје радости! Чинило ми се, да сам се по ново родио. — Она живописна околина, и с наше и с босанске стране; она сива брда и планине, па они зелени дрински врбаци — све ме је то, чинило ми се, поздрављало као свога старог познаника. Једном ишетах чак до Дрине! А ено где је Дрина. Другом једном приликом, искрадем се од сестре, те изиђем и у чаршију. Него што су ти ове мале чаршијице! Оне живе неким засебним животом. И најмања ствар њих занима по неколико дана. Дође ли какав странац, то се од некуд по свој чаршији сазна. И где се два састану, о томе говоре: ко је, шта је, што ли је дошао, код кога је одсео, с ким се састајао, шта је говорио; да ли је трговац или какав господин, хоће ли даље путовати и на коју страну?.. Исто је тако и са мном било. Кад сам полако ишао чаршијом, почели су да извирују из дућана и да гледају за мном. По неко отрчи унутра, и мало после ето га, вратио се, па ме зачуђено гледа, баш као да сам пао из облака, и тек видим по две три главе, како једна иза друге вире. Кад сам се вратио, тако исто. И на прозорима су се могла опазити радознала лица. То су биле лепе женске главе. А кад сам им се приближио, оне од једном некуд штукоше. Оволику радозналост, просто, нисам могао разумети. Кад се кући вратим, ја то све испричам сестри. Она се само осмехну.

— Па чули су шта је с тобом било и како си о длаци остао, па кад су те сад видели, они се, дабоме, чуде. А многи је за те чуо, а није те ни видео. Томе се немој чудити.

Али кад у вече дође зет Марко, он нам поче причати, како је чуо од неких Љубовиђана, да је данас прошао кроз чаршију чича-Дакин Веља и то сâм самцит, и како га је сва чаршија гледала. Повели га, вели, манастиру, а он се отме и за ноћ прекрха преко Медведника, Бобије и Торника, па дојури на Љубовију, а није ни ударао на своју кућу... Неки су, опет, причали, да се није путем отео, већ онда, кад му је почео да чита отац Партеније, игуман манастира Боговађе, молитву Св. Василија Великог.

Моја сестра, престрављена погледа у ме.

— Срећа је, те се и ти ниси с њим сусрео! — повика она.

— Шта, зар си ти излазио данас у чаршију? — упита мој зет Марко.

— Излазио сам... Ишао сам чак до великих јањева.

— У које доба дана?

— Па тако пред вече.

Мој зет прште у смех:

— Па то је он био.

— Ко он? — упита моја сестра.

— Па наш Стева.

— А јес, очију ми!.. То је оно ишчуђавање!.. Они су мислили, ти си весели Веља, — погледа у ме моја сестра.

Сад је и мени све било јасно.

*

Једнога дана посетио нас је и газда Степан. Ишао је да лучи свиње, па нарочито свратио, да ме види, а већ су сви чули да ми је боље.

— Е, синовче, Богу хвала, кад сам те само видео, да си се предигô. Бог је опет добар. О, да знаш, како нам је свима било, кад те она несрећа у нашој кући снађе. Ми те звали, па да под кровом дома нашег изгубиш главу!.. Ово што је нашу кућу снашло, не дао Бог ником, па ни нашем најгорем душману! Да смо децу клали, да смо цркве палили, па би ово опет била превелика казна Бо́жја!.. Шта је, не знам, али је ово голема несрећа за нашу кућу. Ето, сад нам се и душмани могу светити; а Бога ми, синовче, ако коме не учинимо каква добра, — зла, за цело, не. Ја и хоћу да се овако по који пут осечем на каку рђу или нерадина, али мој бата — никад. „Немој викати, човече! Ако не мо'ш тешити, немој ни цвељати!.. Оне, које је притисла рђа и немаштина, шта ћеш им ти још озго!.. Пред бедом и невољом увек је прст Божји. Немој пред њим затварати врата дома нашег!“ рекао би ми. — И чинили смо и чинимо, синовче, сви колико се може и колико је Бог дао... Па, ето... И газда-Степану се напунише очи суза. — — — —

— Па, синовче, кад пођеш за Београд, сврати мало... Кад моји тебе виде, као да виде и нашег веселог Вељу... Хеј, мој јадни Вељо! — рече он, а глас му се изгуби на међи дубоких уздаха и тешког угушеног јецања.

И ја им не свратих. Просто, нисам могао од бола, који ми стаде стезати и срце и душу, кад угледах кућу Вељину. Чинило ми се да је пуста...

*

Баш онај дан кад сам се хтео кренути за Београд, сестра ми приђе, смешећи се. У руци је држала једно писмо. Окреће га и загледа. Она није знала да чита. Па опет се чинило, као да хоће да погоди од кога је. Она ће ми тек рећи:

— Ово је писмо од капетанове Роксе?..

Мене подиђоше мрави. И све ми се учини, као да осетих из дубине онај жиг у глави. Срце ми поче да лупа.

— На, отвори га!.. Ово је одговор на Марково писмо... Де, шта се снебиваш?!..

Ја га узмем. Отворим га. Јест, од њих је. То је казала прва реч: „Смедерево“.

Оно је гласило:

„Драга моја госпођо Јелице,

Како смо се ја и мајка обрадовале, кад смо добиле писмо од г. Марка. Отац није овде. Отишао је у срез. И ја и мајка гореле смо у нестрпљењу, да час пре сазнамо, шта нам пишете; а дана није било, кад нисмо о вама говорили... Несрећа, која је снашла кућу чича-Дакину и која је хтела главе да дође вашега брата, непрестано нам је пред очима... Моја мајка узела писмо, па га окреће: „Боже, шта ли нам пишу?“ вели она. И онда тек одвали печат!.. „Бога ми, ћери, ја не могу да чекам твога оца. Бог зна, кад ће он из среза доћи. Он је сад заокупио из општине у општину. Хоће да се упозна с народом... Нâ, читај“, рече ми она.

О, драга госпођо, а шта да вам кô кријем?.. Лепо су ми руке дрктале, кад узех писмо. Бојала сам се нечега, а и сама не знам чега. Али како смо се и ја и мати обрадовале, кад видесмо, да је за г. Стеву свака опасност прошла. Бог је велики и милостив. Него с друге нас је стране растужило, што нам г. Марко јавља, да чича-Дакином Вељи ништа није боље. Не зна се, ко више да се жали: да ли он и младост његова, или она несрећна мајка његова и онај добри чича Дака. Јединац син, и то онако мудар и паметан син, па да их та несрећа снађе!.. Мене, чисто, и сад језа обузме, кад се сетим онога вечера. Мајка је, вели, одавно опазила, да није добро... А кад оно иза совре скочи, и

јурну на поље, вичући: „Ви ме сви варате!“ ја сва претрнух. Сиромах газда Степан! И он је изгледао блед и поплашен. Чули смо, да су га одвели некуд у манастир. Отац каже: њему нема лека. И ђед чича-Дакин тако је исто прошао. У пола би ноћи дочепô свој џевердан, па би полетео на поље, вичући: „Хоћу да вратим Бушатлијину војску, да нам децу не покоље и мâл не заплени!“ И тако је једне ноћи одјурио чак Сакару и ту с Галичеве Стене скочио у Дрину и удавио се. То је оцу казивао сам чича Дака. Кад нам је то отац испричао, целу сам ноћ провела као у неком страху и бунилу. Таман склопим очи, а Турци захалачу и кô хоће да нас заробе; а писар Јова на своме кулашу лети око нас и брани нас... После као чујем, како хучи Дрина: надошла, па носи дрвље и камење, док ће мимо ме, сва разбарушена, пролетети несрећна Вељина мајка. Неко нам каза: „Оде за Вељом!..“ После кô и моја мајка дотрча и викну ми: „Ти спаваш, а њега однесе Дрина“. Да ли се и то односило на Вељу, не знам. Знам само то, да сам скочила. Цептила сам као прут и сва сам била у голој води. Нађем машину. Упалим свећу. Моја мајка спава. Сви спавају. На пољу гробна тишина Ваља да је било глуво доба ноћи. И кроз ову ноћну тишину одјекну један глас: „Азурхала!“ Затим одјекну и други, па и трећи. То су се дозивали турски стражари на смедеревском граду. После нисам смела легати, све док није свануло. — —

Сад да вам испричам како смо путовали. То сам вам обећала, и то обећање радо испуњавам — мојој доброј госпођи Јелици нарочито...

Кад смо од туд пошли, можете мислити, како нам је било жао. Мени особито. Наш је растанак дошао сасвим изненада. Мене обузе нека неодољива туга, и то туга помешана с неким неразговетним страхом. Као да сам све, што је души и

срцу моме најмилије, оставила тамо. Има пуно лепих успомена, које су везане за моју милу Љубовију. Ја сам тамо провела своје детињство... Ми тамо остависмо толике наше знанце и пријатеље... Баш је овај чиновнички живот чергашки живот!.. Где омркне, ту може да не осване. Нигде да се скраси. Таман ти једно омили, с људима се упознај, с другама запази и спријатељи ; таман свиј мало куће над главом, а некаква невидљива рука — све то покида и разори !.. Боже, ала сам ја брбљива! Чини ми се, ја таква пре нисам била. Али нека. Ја бих се с мојом добром госпођом Јелицом разговарала од јутра па до мркла мрака, од мрака па до беле зоре. Шта је то, не знам ; али тако је. Тако исто и мајка каже. Отац само ћути. Он нам једном рече : „Тако ћете исто жалити и за Смедеревом. Човек се свуда навикне, упозна и спријатељи с онима, које запази и заволи ; а кад дође час растанка, њему се учини, да се оно више не добија...“ Може бити да мој отац има право ; али се мени чини, да Љубовију, да Љубовиђу никад заборавити нећу... Ето мене опет !... Не умем да станем !..

Па пишите нам, госпођо Јелице ! Немојте нас заборавити !.. Мајка ми рече, да вам пишем, да г. Стеву не пуштате, док се год сасвим не опорави; а кад се крене, јавите нам. Он ће нам бар бити ближе. Ево где је Београд ; а лађе иду сад два пута недељно. Отац често одлази. Он је мајци обећао, да ће га потражити — само не знамо хоће ли узети исти стан — код његовог и Вељиног газда-Мила. Видите да сам му и ја име упамтила. Њиховој је газдарици име Јела. Ето и то знам... Ене ме опет !.. Куд ја одох ?!.. Права сам торокуша ! То ми је баш махна ; али ће то добра госпођа Јелица опростити својој Рокси... Је л' те ?.. Истина, хоће ли дати Бог да се још једном видимо ?.. Ја сам права луда !..

Поздравите све наше пријатеље, а особито, кад одете чича-Дакиној кући... О, да је хоће Господ Бог обрадовати!.. Све изгрлите и ижљубите у кући, моју милу и драгу другарицу Иконију — по два пута... Мајка ми сад рече, да поздравите од њене и очеве стране животом и здрављем све наше добре Љубовиђане!.. Газда-Јеврема Орловића и његову Стану; браца-Перу и његову Миљу, тету Јеринку и њену Неру; али не заборавите да нам поздравите г. Саватија и његову Виду. Колико су нас пута само они насмејали и развеселили! Ене, збиља, у мало што не заборавих г. писар-Јову. Лепо га поздравите од свију нас... Нешто би волела да видим чак и његова поносна кулаша... Е, баш сам права ћурка! Доста. Нећу више. Од свију нас — и од оца и од мајке и од Малише, а од мене највише, примите сви искрено пријатељско поздравље!.. Вашему брату сви желимо, да се сасвим опорави и да што пре у Београд дође и школе продужи... Сад још нешто. И ја и мајка молимо вас, да нам одмах јавите, ако веселом чича-Дакином Вељи буде штогод штогод боље!.. А сад? — Како би вас загрлила и пољубила она, која вас је вазда поштовала и волела, а то је — ваша

Рокса.

Ово писмо нисам дао својој сестри. Она се у два маха залета, да ми га отме. Али га ја не дадох. Понео сам га са собом. Оно ми је у даљем животу било као нека амајлија. Колико сам га пута до сад прочитао! И већ га на памет знам; али опет у вече, кад цео свет легне, да почине, ја ово писмо извадим и почнем да читам. Нема ни једне речи, ни једне реченице у којој нисам открио по какву за ме малу тајну. И онда моје срце заигра... А по некад ми се учини, да је то све гола и пуста

обмана... Некакав леден поноћни ћув духне, па ми у незнан разнесе све моје лепе, златне снове.

Једва сам чекао да се једном кренем за Београд. Љубовија, негда мени тако драга и мила Љубовија, данас ми је постала суморна, пуста, тужна. И тај дан дође. Мој зет Марко и моја сестра Јелица опет спремили вечеру и позвали неколико пријатеља, да се мало провеселимо. И вечерало се и ћеретало се, али није могло да буде оне некадашње веселости. Моја сестра села у један буџак, па се нешто замислила. Жао јој. За читаву годину дана нећемо се видети, а, ко зна, можда и за више. Саватије латов у неколико пута започињао је да замеће шалу, па му не испаде за руком. Насмејемо се мало, али су то били студени осмејци, док ће од једном рећи:

— Море, знам ја, шта нама овде фали... Нема нам капетана Мите и његове госпође Цане... А, вала, погрешили су, што су га кретали одавде. С Турцима је умео што нико. Кад оно спроводисмо Сокољане Маломе Зворнику, он се пред њима беше сневеселио, само што му, рекао би човек, сузе не ударе. Једном ми баш рече: „Чујеш, Саватије, па нешто ми је, болан, жао ових Турака. Та овде су се изродили и њихови ђедови и њихови чукунђедови. Није ласно, болан, оставити свој завичај, своју кућу, и своје огњиште!“

— Капетан Мића био је добар, као добар дан у години, — прихвати отац Вилип.

— Онаког капетана Љубовија неће скоро добити, — додаде газда Јеврем Орловић.

— Он је, истина, био мало и пријљут, али је хтео учинити правду, па макар и црном Циганину, — рећи ће Саватије латов. Ја сам се баш десио ту, кад му оно дође стари Хусеин-бег Кавадаревић. Турчин се у лицу зажарио, а из очију му сипа огањ некакве велике срдитости. Чим дође, он повика: „О капетан-Мићо, одагнај оног рсуза озго

с Јастребове Главице — тако ти образа и поштења твога! Попео се горика још од јутрос, па ти не смијем ни казати, шта барлија и какве ти ријечи не говори. Једва стишасмо нашу момчад, а свашта би могло бити. Ако вам је, бива, цар дао, да нас с нашег огњишта кренете, није вам дао да нам у образ дирате; а образ је, капетан-Мићо, поштену чоеку пречи и од самог живота... И још би те нешто замолио. Ми се, бива, шјутра крећемо... Гледај, да ова наша нејач с миром prođe до Зворника. Знамо, бива, сви за те, да си добар и поштен чоек; а и ти имаш своју ђецу...“ И Турчин застаде. Опазио сам, како му се почеше вилице трести, а очи му беху чисто заводниле. И онда ће му капетан Мићо рећи: „Тврду ти веру задајем, беже Хусеине, да ћу свакоме ову кубуру у прса сасути, који ма и једну ружну реч рекне, или на вашу нејач ма и мали прст дигне“. И онда се окрете Томи пандуру: „Ко је то горе на Јастребовој Главици?“ — „Та она рђа — Петроније Мачак, — одговори пандур. — „А, је ли он?.. Баш добро!.. Трчи, овога часа, да ми га овде везана доведеш! Узми још двојицу од стражара што су горе... Е, вала, тај ће добро утувити, кад је маукао на Јастребовој Главици.

— Е, бива, капетан-Мићо, опет немој да због нас страда. Шјутра сви остављамо наша огњишта и наше баштине, и једини Бог зна, хоћемо ли их игда више виђети, па нијесмо ради, да на нас ико зажали!.. Запријети му, да оно више не чини ником, и то је, бива, доста, — рече Хусеин-бег, и јаглуком превуче преко очију. И онда Турчин оде.

— А шта би послије с Мачком? — упита госпођа поша.

— Ништа... Доведоше га везана. Капетан испита све шта је било, и онда се окрете Петронију: „Е, сад, де, лези!.. Томо!..“

И Тома донесе читав снопчић дреновака, ама

као да их је у теркији понео. И Мачак леже. Е, кревељио се, несрећник, као јарац, кад ногама западне у врљике... Али и онај Тома има погану руку. Не удари ни два три пута, а онај му се лесковак на врху расцвета и само видиш како одлећу цепчице. За ово су од неког морали дознати Турци, јер, кад сутра дан, спроводећи их, бесмо на домак Сакару и Малом Зворнику, а капетану Мићи приђе стари Мустај-бег Османовић, па му рече: „Е, валах, капетане Мићо, на ономе ти лијепо хвала од свију нас Сокољана! Ко, бива, туђ образ чува, и његов ће онај озго. Од тебекана је било сасвим лијепо. Тако!.. Ваља свакад оставити за собом по мало пенџера. Ти си га, бели, оставио. А да нешто није онаквијех рсуза и у нас и у вас, ја мним, да овога не би било међу нама... А сад, нека је лијепо здравље и аир међу нама!“ И Мустај-бег ободе свога јагрза, па оде међу своје. Тако је то било.

*

Сутра дан дођоше, да ме испрате. Писар-Јови жао, што ме не може да испрати бар до Прослопа. Мој ми зет беше нашао коња од неког Љубовиђанина. Омалено дораче, ама живо и ватрено.

— А гле, зар ћеш да јашеш на овоме јарчићу?!.. Нêш Бога ми! — повика писар Јова... Гавро!..

Гавра пандур те преда њ.

— Хајд' да се спремиш! Оседлај мога кулаша, а спреми и твога путаљчића, да пратиш г. Стеву до Ваљева. Одмах!

У Гавре није било поговора.

Мало се успротиви мој зет Марко. Би га као мало и стид, што ми није нашао бољег коња, па стаде доказивати, да је Перишин дорачић издржљив и да се добро јаше. И ја сам морао узети у заштиту свога зета, али нам ништа не поможе. Моја сестра не хтеде рећи ни речи, али се видело,

да јој је било мило, што је ову измену учинио писар Јова, а нарочито, што ће са мном ићи и Гавра пандур. Саватије латов рече, да је најбоље, да од Пецке окренемо на Ставе; мој зет примети, да нам је пређе, ако ударимо преко Лопатња и Врагочанице.

— Коњи добри, а добри јунаци, могу, вала, куд им је год драго, — прихватиће писар Јова.

— Та само кад иде Гавра с њим, мени сад није ни пола оне бриге, — рече моја сестра, а погледа у писар-Јову. Она му је, без речи, благодарила... Моја добра сејка! — — — — — — — —

Могло је бити добар сахат ноћи, кад почесмо силазити низ Брђане. Доле у колубарској долини треперило је небројено светила. То је било шехер Ваљево.

XI

Ја опет остадох код мога газда-Мила. А и куд би на другу страну? И он и газдарица Јела дочекаше ме као свога сина. Све су знали. Све су чули. Жале јаднога Вељу, као да су га родили. Жале њега, жале његову младост; жале његовог кукавног оца; жале његову несрећну мајку, жале целу његову кућу. Газдарица Јела дубоко уздахну:

— А, каже мени баба-Стојка: „Оно момче није при свему здрављу. Јеси ли опазила, дијете, како му је мутан и плашљив поглед?.. Као да гледам мога веселог Живу." — Па и ја сам се једном била препала од његова погледа. Пођем у сарачану, да нешто узмем. Кад прођох поред ваше собе, а он се нешто развикао. Не знам шта ми би да станем. И лепо чујем, како по соби хода и нешто виче, док ће ударити ногом о патос и повикати: „И они крију од мене!.. Али се то не да сакрити. Ја видим: завера и ништа друго; али ћу јој ја похватати све конце!.. Не знам само да ли

је у то и он умешан?.. Дао би Бог, да није... А ја би му овим ноктима гушу ишчупао!“ И онда се од једном врата отворише. Он ме мрко погледа, па ће од једном викнути: „А кога ви овде прислушкујете?! — „Бог с вама био, г. Вељо, ја нисам никог прислушкивала“, одговорим му. Он се на моје речи чисто трже. Диже главу. Погледа ме. И као да ме тек сад познаде. Чисто га би стид. Он ми само рече: „А, ви сте то, газдарице!.. Опростите!.. Ја сам мислио“, рече, и руком пође челу, а погледа преда се, као да се хтео нечега сетити. И онда затвори врата... Ето, то до сад нисам смела ником да кажем, а и да сам казала, која вајда?..

— А онако мудар и паметан момак! Кад нешто каже имаш шта да чујеш... Ето, тако, видиш — само да човек више жали, додаде газда Миле.

— Него опет, може Бог дати — да и оздрави. Има прилика... Како би било, Миле, да им поручимо за ону жену из Мале Иванче? Она то, кажу, као руком односи...

— Прој-се, Јело, Бога ти, бапских послова! Ту данас не помажу ни најискуснији доктори, те ће што знати твоја баба Наста из Мале Иванче, — рече газда Миле гласом, којим је хтео рећи: „Веља је био и прошао!“

*

У вече ми би тешко, кад пођох да легнем. Соба ми је изгледала пуста. Вељин кревет и астал још стоје. Чинило ми се, сад ће и он од некуд да бахне. Мене поче обузимати нека неразговетна страва. Самоћа није нигда сама. Она је сама собом тајанствена. Она нам пред очи износи незнане светове. Самоћа је још нешто. Она је онај узвишени престо, на коме седи неумитни судија, што суди свакој нечистој савести... И ја то вече, ту ноћ, ту самоћу никад заборавити нећу. Дуго нисам могао заспати.

Пред мојим се очима смотавало и одмотавало оно чудесно клупче моје прошлости, моје садашњости, па чак и моје будућности. Све је то, у најразличнијим сликама, преда мном продефиловало. И таман ми се почеше очи склапати, а мени се учини, као да се неко поче мешкољити на Вељином кревету. Мене подиђоше хладни мравци. Хтедох да викнем — не могу. Да ја ово не спавам?.. Не. Будан сам. То лепо знам. На Вељин кревет нисам смео ни да погледам, па и опет сам видео како се неко лепо диже. То је био он. Он — Веља. Видео сам, како је зинуо, па на ме гледа и спрема се, да скочи и да ме удави. И он полети. Мене оно жигну кроз главу. Скочим. Био сам сав у голој води. Лепо сам осетио како ми срце лупа. Ослушнем. Ништа се не чује. Упалим свећу. Нема никога. Вељин кревет, његов сто стоје као и пре. После не смедох гасити свећу. И једва сам пред саму зору мало заспао.

Сутра дан одем и упишем се у другу годину права. Неки од Вељиних другова видеше ме и стадоше за њ питати. Кажем им. И они су били нешто чули, али нису веровали.

У вече их се искупи око десетак у мојој соби. Дође и Срета. И њима сам морао све редом испричати. Сви ми приђоше, да виде ожиљак, што ми га је преко чела оставио Вељин ударац.

— Море, овај баш гађао! — повика Рајко Мирчетић.

— И то по сред ћеманета! — додаде мали Лазица, као шале ради.

— Прођ'те се, људи, ово није за шалу! Зар не видите да овде човек у длаку није платио главом?! — рећи ће Мика Узуновић.

— Па каза ли ти штогод штогод, кад те овако душмански udari? — упита Јовица Лекић.

— Ама, зар ниси слушао, кад је човек при-

чао, како је то у трену било?.. Шта му је могао згранут човек казати? — рећи ће опет Мика Узуновић.

— Хе, тако је то!.. Колико сам ја њему пута говорио, да се остави оног лудог Канта и његове теорије о постанку света, приметиће од једном Срета Шеврљуга. И он ме није хтео послушати, већ шта ко ради, а он истражује, шта је било у праправочетку свију ствари!.. Ето... Сад је нашао шта је тражио!..

*
* *

Мало по мало, па је нестало оне узнемирености. Вељин кревет и астал газдарица је једног дана изнела и оставила у сарачану; а ја се сав предадох изучавању француског језика. Беше ми од некуд дошла буба у главу, да ће ме, као државног питомца, послати у Париз, да тамо свршим правне науке; и кад би на концу године, изабраше сасвим друге, а моје учење француског језика оде као под лед. Ово ме је јако растужило. То је прва неправда коју сам на путу живота свога сусрео. Она ме у мало не помете. Већ се бејах решио, да напустим школу. И ја бих то с места учинио, да ми газда Миле не каза, да се нашао с капетаном Мићом, да је за ме питао и рекао да их посетим у два по подне, у кући старога Селака, одмах више Тоскине чесме. О, како ме је ова вест обрадовала! Оне срџбе на неправду неста — као да је ни било није. Од један па до два по подне, учини ми се читава вечност. У мени се пробудише све оне и миле и тужне успомене. Јадни ми Веља први изиђе пред очи. Шта ли је с њим? Од кад је одведен у Сребрницу ономе оџи, што даје записе од те несрећне болести, — више о њему ништа чуо нисам. — Газда Миле ми рече: они су у

стану код неке њихове рођe. Дакле, ту је и г-ђа капетаница Цана, ту је и Малиша, — ту је и Рокса.

Кућу старога Селака нашао сам и без питања. Још из далека смотрим на капији Малишу, брата Роксиног. Осетио сам, како ме поче обузимати нека ватра. Приђем му.

— Познајеш ли ме? — упитам га. Он ме стаде мерити. Осмехну се, па ће ме тек упитати:

— Је ли то оно, што те је ударио чича-Дакин Вељa?

Ја га загрлим и пољубим.

— Јест, то је оно, али је, видиш, прошло, прошло сасвим, — одговорим му.

Он ме шчепа за руку.

— Хајдемо горе! Мене су послали, да те овде дочекам, да нашу капију не прођеш.

Боже, ала су добри ови људи! Мени се чини, да се они почињу губити у нашем друштву... Пођем с Малишом; али сам лепо осетио, како ме снага издаје. Једва сам се успео уз степенице. Пред нама дугачак ходник, сав у стаклету. Малиша ме пусти. Отрча напред. Чуо сам кад викну

— Мати, ево г. Стеве, дошао је!.. Одмах сам га познао!

Оно, што је моја душа у томе тренутку осећала, не дâ се описати. Срце ми је почело необично да лупа; а некаква јара да ме просто угуши... Они ме сви дочекаше на вратима. Капетана Мићу и капетаницу Цану пољубим у руку, а они мене у чело. После пружим руку Рокси... Ја сад, управо, и не умем да кажем, како је то све било. Био сам веома узбуђен. Рокса ми се учини још много лепша, но што сам је у Љубовиђи видео. По лицу јој беше плинула некака небеска драж; а у очима јој се огледао један читав свет. Да ли сам јој што рекао, да се убијем, не знам.

Капетаница ће рећи прво:

— О, г. Стево, како нам је мило што вас опет, здрава и весела, видимо! А, Бога ми, смо се и ми били препали. Него хвала је Богу!.. Видиш, Мићо, па ово је лепо зарасло! Много се и не познаје, а како је то грдна рана била!.. Ону је жену сâм Бог послао, да нам каже за оног хећима у Зворнику.

— Бога ми, нека говори ко шта хоће, ови су турски хећими врло искусни. — И овај је некакав Грк, или Јерменин. Грчки говори — фарси. Он ми одмах рече, чим је рану прегледао: „Не бојте се. Неће му бити ништа. Мало ће више лежати и то је све!“ — рече капетан Мића.

— Збиља, како су ваши? Пишу ли вам? Ми Љубовију још не можемо да прежалимо, — окрете од једном капетаница Цана и погледа смешећи се у Роксу. Рокса је, међутим, превртала некакав албум, али сам опазио, да јој се образи запламтише, кад оно њена мати рече: „Ми Љубовију још не можемо да заборавимо“. — А шта се чује за јаднога Вељу?.. Ништа... штета за оног младића!.. А она црна мајка — убиће се.

Ја им испричам шта сам знао.

— Кад сте пошли за Београд, јамачно сте мало свртали кући чича-Дакиној... Шта ради моја другарица Иконија? — упитаће ме од једном капетанова Рокса, а једнако гледа у онај албум.

— Морам вам признати, да нисам имао куражи да им свратим. Него долазио нам је газда Степан. Сви су остали здрави, али су за Вељом као побијени... Звао ме је да им одем; али ја не могох од туге и жалости...

— И ви сте могли проћи, а да им не свратите?.. А њима би, знам, свима мило било, — рече г-ђица Рокса с неким анђелским прекором. — —

После је било триста других питања, док ће капетаница окренути:

— Довече код нас на вечеру!.. Истина, ни-

смо код своје куће; али, све једно, ми вас не двојимо од своје деце... Шта је дао Бог, Ви ћете бити задовољни.

Ја нисам знао, шта да јој на овај срдачни позив одговорим. Станем се затезати; али сам и сам опазио, да ми је то неспретно ишло. То су сви морали приметити, сем Малише, који ми приђе, шчепа ме за руку, сави својом анђелском главицом мало у лево, као оно кад хоће да се мази, па ми рече:

— Хоћеш, хоћеш... да дођеш!.. Ми нећемо вечерати, док год ти не дођеш! — рече ми он као претећи и погледа у своју сестру, као да је очекивао, да и она то потврди.

Рокса је сањалички гледала преда се; али се видело, да су јој мисли биле негде на другој страни.

— А, синак, нема ту: нећу, не могу! Ваља ти доћи, ја како; а особито кад те и мој Малиша зове!.. После, имам и ја да те питам за моју Љубовију и за моје Љубовиђане... Бог зна, када ћемо се овако опет састати, — додаде капетан Мића.

Наравно — дошао сам. Дошао сам на сахат пре вечере.

*

Не знам, како то би, те се поведе реч о моме школовању и о томе, кад ћу свршити права, док ће на то капетан Мића рећи:

— Јест, синко, дабогме да свршиш права, да свршиш и никако друкчије. То ти је потребно, као гладном залогај хлеба! Нека си само свршио, па се за друго не старај! Србија иде у напред. Она треба учених људи. Ми смо петљали и крпарили, како смо знали и умели. Ви већ морате друкчије отпочети. Ја не смем ни да поменем, шта још ваља започети и довршити, па да Србија постигне оно без чега јој правог живота нема. И ту треба не само више снаге, више воље, но више и вештине

и знања. Зато, синак, учи, учи добро !.. И — сврши. Кад метнеш сведочанство у џеп, да си свршио, онда ти је отворен цео свет !..

— Па и те две године проћи ће брзо. Боже, само здравље ! — рече капетаница Цана, која је тим хтела рећи, да се и она слаже с капетаном Мићом.

Да би им показао, да и ја тако исто мислим, ја им испричам, како сам се у тврдо надао, да ће ме, као државног питомца, послати у Париз, да тамо довршим права, и како сам и дан и ноћ био навалио, да се у фрунцуском језику што више извеџбам, па избор паде на друге — куд и камо неспремније моје другове...

Ја још и не доврших све што сам им хтео казати, а Рокса ме чудно погледа, лице јој се замрачи, а нека врста бледила плину јој преко чела и образа. Она погледа преда се. Замисли се и сневесели. И то нисам опазио само ја. То су сви опазили. — — — — — — — — — — — — —

Сутра дан им одем опет.

— Баш добро кад си дошао, — окренуће капетаница Цана. Мића има вазда којекаквих службених „визита,“ а ми хајдемо мало у Топчидер. Леп је дан ; а Рокса још није била у Топчидеру. Нека и то види. Бог зна, кад ће се овако опет доћи.

Да ми је ко понудио царево благо, чини ми се, не би ме тако обрадовао, као овај капетаничин предлог. У том изиђе и г-ђица Рокса. Била је нешто бледа. Поздрависмо се. Она се, истина, као мало осмехну, али јој је и тај осмех био сетан и усиљен.

„Боже, шта је овој девојци ?!“ помислим у себи. — — — — — — — — — — — — — —

Одвеземо се у Топчидер. То беше одиста ведар и пријатан дан. Прошле је ноћи тиха блага кишица освежила и расхладила ваздух. Путем ни труни прашине. Кад уђосмо у зелене сводове од топола, опазио сам, да се лице Роксино поче, мало

по мало, разведравати. Топчидерском дољом пирушио је тих и свеж поветарац, а тополово и јасиково лишће шуморило је својим заносним шумором.

— Е, Топчидер је много лепши, но што сам га замишљала, - рече г-ђица Рокса, кад пођосмо зеленилом уоквиреним стазама, што се тамо амо гранају и провлаче кроз безброј цветних леја и бокорја, који су чисто пламтили најразличитијим бојама ружа, каранфила, шебоја, врбена, каначичака, кадивица, ђурђевака, белих и црвених камелија и свију врста бодљикавих кактуса и другог сваковрсног цвећа, што је по свима кутовима овога заносног врта, као у некој чаролијској ватри, треперило и одсјајкивало.

Дођосмо до великог базена, окруженог високим чадорастим липама и платанима. Станемо: да се сити надивимо чудноватој игри овога водоскока, што својим снажним млазом избацује као кристал бистру воду до изнад врхова зелених дрва, па је горе, по сунчаном зраку, расипа у миријаде бриљијантских капљица, које се опет чаролијски преливају у свих седам дугиних боја, бацајући на све стране смарагде и рубине и одсјајкујући — и кристалним сјајем бистрих водених капљица и зеленилом листа и безбројним тоновима боја, што их је давало ово пламено бокорје цвећа, расутог по грдној просторији овога, одиста вилинског перивоја.

— А, гле, Малиша опет некуд штукô! — повика капетаница Цана. Овај немирко, чим смо сишли с кола и ушли у парк, стао је летити на све стране. Нисмо га могли задржати. Мало мало, па му мајка вакне: „Малиша, куд ћеш тамо?.. Врати се!.. Одмах!.. Ако се изгубиш, шта ћеш онда?!“

И он би се покуњен вратио.

Али сад се станемо сви на све стране обазирати. Нема га. Ја га, у два три пута, викнем —

колико игда могу; аја, не одзива се. И г-ђа капетаница и г-ђица Рокса узнемирише се. Обе погледаше у ме, као да би ме упитати хтеле: шта да се сад ради?..

— Молим вас, ви само седите на ову клупу и пазите да од куд не избије, а ја ћу њега сад наћи, — рекнем им. И онда пођем оним стазама што су се провлачиле кроз висока дрва и густо зелено шибље. Ишао сам полако и на све стране мотрио, а, с часа би на час, повикао: „Малиша!.. Где си?.. Ми, богме, одосмо!.. Кочијаш неће да чека!" Вичи, зови, прети, аја!.. Нема га. Као да је у земљу пропао. Вратим се, да видим, да се није вратио сестри и матери. Водоскок се види готово са свију крајева парка. Застанем мало. Шта ће они рећи, ако не буде дошао, и виде, да се и ја враћам без њега, и таман хтедох још једном да га викнем, док он из једног џбуна на ме: „ба̏!!.." Признајем да сам се чисто тргао. Он ме дочепа за руку и стаде скакутати, па ће тек рећи:

— Видео сам те, кад си онамо отишао да ме тражиш... Ти ме вичеш, а ја нећу да се одзовем. Ти велиш: „Ми одосмо, кочијаш неће да чека", а мајка и сејка седе онде на клупи. Та ти лаж није добро упалила! И тако дођосмо до водоскока. Мајка скочи, да га као мало покара, а он отрча својој сестри, обеси јој се о врат, па јој стаде причати, како ме је поплашио. Она на њега очима да ћути, а он својим образом прошашољи по њеном образу, па се од једном истрже, дочепа мајку за руку, стаде је миловати и подскакивати... Жива, а не дете! — — — — — — — — — — — — —

— Хајде ви, г. Стево, с Роксом напред, а ја ћу с Малишом за вама. Хоћу с њим да се разрачунам — што нам је задао толику бригу... А, не пуштам ја тебе више, обешко један! — повика капетаница Цана.

— Пусти ме, мајко, Бога ми нећу више. Оно сам само хтео да поплашим г. Стеву. И поплашио сам га. Је л' де, г. Стево, да си се препао? Кажи право!

— Јест, Бога ми, препао сам се. У мало што нисам дрекнуо, — одговорим му. И он се са детињом наивношћу смешио и погледао час у сестру, а час у мајку...

*

И тако ја и г-ђица Рокса пођемо напред. Капетаница Цана и Малиша за нама. Бога ми смо ишли поаиле, а нијелно да отпочне разговор. Наравно, ред је био да ја отпочнем. Мени се чини, да је она на то и погледала. Али, ево белаја, ја сам се био збунио што нигда до сад. Све бих рекао, да је и она то опазила. Иначе, шта би јој значио онај нем осмех, што у два маха прхну преко њезиних усана? И то ме још већма збуни. Сад сам тек видео, како сам Божји сметењак. И ни сâм не знам, како извалих ову тако омлаћену фразу:

— Баш смо срећни, што имамо данас овако леп дан!

— Јест, баш се потревио леп дан, — одговори она, а онај јој осмех опет прхну преко усана.

И тек ми тад сину једна мисао. Ни сâм не знадох како, али ја је од једном упитах:

— Ама, ви сте ми од јуче нешто невесели, госпођице?

Она ме само погледа оним својим великим и мудрим очима, а преко лица јој прелети пламен румени. Нема сумње, ово јој се питање учинило чудновато. Она ми одговори:

— То се вама морало учинити, г. Стево; напротив, ја сам од јуче баш расположена... Данас особито...

— Молим, госпођице, мени се то није причинило. Ја сам то опазио и синоћ и јутрос... Сад

јесте нешто расположенији; то сам ја приметио, још кад смо ушли у оне сенасте сводове и у овај дивни топчидерски парк... Али оно синоћ, синоћ?!.. Сетите се добро!..

Она заћута.

— Признајете?

— А шта би се то вас тицало? — одговори она, а лице јој се замрачи оном истом сетом, коју сам и синоћ и јутрос опазио.

— Ко зна, можда много више, но што би ви икад могли и слутити, — одговорим јој гласом, који је, чини ми се, са дна срца потекао. И одмах осетих да ми срцу би лакше.

Она ме опет погледа. Рекао бих, трже се. Поћута мало, па ће тек окренути:

— Могу веровати... Да су вас изабрали за државног питомца, као што сте са свег срца желели и за то се и спремали, ви бисте данас били у Паризу, и не би данас имали ту незгоду, да неразмишљено откријете једној девојци своју слабу страну, да се, и не видевши Париз, умете тако претварати!..

— Роксо! — повикао сам, да је чак могла чути и њена мајка; али она, на моју срећу, беше прилично изостала, чекајући, док Малиша ухвати неког грдног шареног лептира.

— Боже, колико сте викнули! — рече она, а у лицу се запламти, и обазре се, да види, да ли ме је могла чути њена мајка. Обазрем се и ја. Капетаница Цана беше стала, а Малиша јој нешто показује. То је био онај велики шарени лептир. Ухватио га.

— Дакле ви, госпођице, велите, да ја имам једну слабу страну, а та је, да умем да се претварам?.. Напротив, госпођице, ја имам другу слабу страну... Ја не умем да се претварам, — рекнем јој с извесном врстом прекора.

— Ласно вам је сад тако говорити... Ми, паланчанке — праве смо ћурке! — рече она и окрете главу у страну, а по лицу јој одиста плину нека чудна сета.

— Ја вас, госпођице, просто не разумем.

— Може бити. И ја вас нисам разумела... Нисам била кадра да вас разумем. Јуче сам вас разумела. И то сте ме извели из заблуде ви — можда и нехотично...

— Ако Бога знате, разрешите ми ту загонетку! — викнем јој и шчепам је за руку.

— Ћутите!.. Ето иде мајка! — прошапта она и полако изви своју руку из моје руке; али сам опет опазио, да јој лице сину неком неочекиваном радошћу. У том дотрча и Малиша. Показа и нама свога лептира. Био је, одиста, и велики и леп. Преливао се у стотину боја. — — — — — —

Вратимо се. На самим вратима дочека нас капетан Мића.

— Од кад вас пòглêдам! — рече он, као с неким благим прекором. Хајд' одмах да се пакује. Сутра се морамо вратити. Лађа полази у шест и по сахати из јутра... Пазите добро, да се што не заборави! И онда се окрете мени:

— Хвала вам, г. Стево!.. Кад пишете зету и сестри, поздравите их по стотину пута!.. Ваља да ће дати Бог, да се још који пут с њима видимо!.. Далеко су пусто!.. С вама се већ можемо виђати почешће... Ја долазим скоро сваког другог месеца. Кад нареде — морам; а кад буде о вашем распусту, могли би сте и к нама мало доћи. Ево вам Смедерева, под носом; а опет ове лађе жива згода! Само кад си нам ти оздравио!.. Али само да свршиш! Шта Париз? Ко хоће да учи, има шта научити и у Београду... Нека ти није ни мало жао. Знам ја и оне који су тамо били. Море, кад оно

не ваља — не ваља, па га ти пошљи и с оне стране Париза!..

Ја се лепо опростим са свима. Капетана и капетаницу пољубим у руку. Малишу пољубим у образ... А — с Роксом?.. С њом се само рукујем. И то нигда заборавити нећу. Онај ми њен поглед и сад лебди пред очима... Знам добро. Њена је рука у мојој задрктала; а њен ми је поглед казао све... Ја сам био блажен, срећан... Срећан?.. А ко може бити срећан на овоме свету?!..

XII

Живот људски — то је једно вечито ткиво. Основа му је себичност, а потка заборав. И велике радости и велике жалости уткивају се као дугачак конац, што га чунак људскога живота тамо амо провлачи. И тугује се, и весели се, и плаче се, и пева, и очајава се и нада, али се све, мало по мало, предаје вечноме забораву!.. Свет се нерадо бави прошлошћу. Он се за садашњост хвата као дављеник за грану спасења. И нађе ли се једном на суву, он ту грану пушта, да је вода однесе... Ништа нема, што се прежалити не може; ништа нема, што се заборавити не може. Туга, жалост, очајање — то су крбањци љубави, радости, среће; а крбањци се, зна се, најпосле на ђубре бацају... Такав је свет. Не, таква је природа живота његова.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ја сам свршио права. Добио сам и указ. Мојој веселој сестри, не би суђено да и то дочека... Бог да јој душу опрости! Њена је последња жеља била да ме још једном види. И та јој се жеља није испунила. Стигао сам, али пошто су је сахранили. Отишао сам јој на гроб и сит се наплакао. И мој зет Марко гушио се у јецању... Ту неки дан добијем писмо од њега. Ево шта ми пише:

Драги шураче,

Имам нешто важно да ти саопштим. Ти си био сведок моје туге и моје жалости. Жалио сам, плакао сам; сваки дан сам јој одлазио на гроб. Било је тренутака, кад сам жалио што и мене Бог није примио, кад ме је на веки с њом раставио!.. Ах, много би ми чемерних дана уштедио! Али Бог прима, кад се њему свиди. Наше је, да трпимо. И ја сам трпео, много трпео... Овако се, брате, више не може. Нити има ко да опере, ни у вече ко ватру да наложи. Нити ми се зна ручак ни вечера... Кућа без жене — готова тамница!.. Много сам се мучио, премишљао, сâм се са собом борио. И ваља да је Божја воља, ја прекрхах на једну страну!.. Ја синоћ испросих Виду покојног Саватија латова. Ти знаш — она је глава без језика... Ето, ово ти писмо пишем, а сузе ми саме теку. Оно се више не заборавља!.. Нећу правити никакве галаме. Није ми до тога. Тако исто и Вида каже. И она се, сирота, измучила. Саватије лежао читаву годину. Потрошило се и црно иза нокта. Ово ти, ево, јављам. То сам сматрао за дужност. Сад ми је чисто лакше... Па пиши ми, болан! Ми остајемо опет оно, што смо били... А сад прими искрено поздравље од твога зета —

Марка.

Љубовија 12. октоб. 18**

Моји су златни снови прсли — као шарени сапунски мехурићи. Баш онда, кад ми се чинило, да ми само руку ваља пружити, па да ме срећа загрли, — онда она прхну испред мојих очију као лепа шарена птица, кад јој кавез отворимо да је нахранимо и напојимо, а она прхне и нестане је у ведром небеском зраку. — — — — — — — —

Ја сам тражио Ужице, а они ми дадоше Београд. Други би се обрадовао. Мене је ово расту-

жило. У Ужицу је био капетан Мићо са својом породицом. Тога сам дана ишао као отрована муха. Дођем у вече доцкан кући; али мој газда Миле још не беше легао. Нешто је по авлији наређивао.

— А, то си ти? — рече он, кад ме виде. А ја сам мислио да си већ давно дошао, па пођох, да затворим капију. Добро баш. Иначе би морао лупати... Него, хе, сретно, сретно! Баш ми је мило што су те овде поставили. Било би нам тешко, да су те послали куда у унутрашњост. Ми те већ рачунамо као свог укућанина... Море, нека си им овде на очима! Не знаш ти како се они, што оду у унутрашњост, лако заборављају. Понеко тамо пропадне — као под лед. И кад га видиш после неколико година, а он се променио — готово подивљао. Знам ја то лепо!.. Него, збиља, знаш ли шта је ново? Ја мислим да си ти то још пре чуо. Мени каза Стана Селакова, да је капетан Мића дао своју ћер...

— Који капетан Мића? — упитам га као громом погођен, и лепо осетих, како ми ноге почеше клецати.

— Шта се будиш: који Мића!.. Један је капетан Мића... Онај Мића, што чим дође, а он пита за те... Не знам само, за кога оно рече, да је дао ћер?.. За неког писара, или, све ми се чини, за неког секретара...

*

Ни данас не знам, како сам после овог отишао у собу и обучен пао у кревет. Вест, да је Рокса испрошена, просто ме је заглухнула. Она ми је као гвозденим менгелима згнечила моћ мишљења, а преко очију навукла некакву црну скраму. Час ми се тако учини; а час опет нешто у моме срцу, у мојим грудима, у мозгу моме хоће да експлодира, хоће свега да ме разнесе. И ја онда скочим, до-

чепам рукама главу, стегнем је грчевито, а из дубине груди као да нешто рукне: „Ама, зар Рокса испрошена?!.. Испрошена за другога!.. Не. То није могућно!.. Та она ми се исповедила, она ми је своје груди отворила... Она ме је волела, више него што се свој живот воли. И то је душа моја знала, и то је срце моје осећало, онако исто, као што је њена душа знала, да је она мој свет, мој живот, мој рај... Не, не. Тај је глас измишљен — измишљен, да ме убије. То је неко газда-Мила обмануо. Али опет не. Варам се. Ја се варам. Ја сâм себе варам. Газда-Милу је то казала Савка Селакова; а она је јуче из Ужица дошла. Из Ужица!.. И ја сам још тражио Ужице! Хоће човек да се приближи сунцу своме, небу своме!.. А сад? — Све је било и прошло. Златни снови живота мога ишчезли су, као што ишчезне прамен магле на чистом и ведром дану, кад га лаки ветри разнесу!.. А, не. Из ове страшне неизвесности ваља побећи. Она хоће да ме растргне као гладна звер своју жртву... Чекај!.. Јест. Да идем право њој. И то одмах Али доцкан је. Које је ово доба ноћи? Ако ће. Не мари ништа. Лупаћу. Лупаћу, док ми не отвори. Хоћу да је ја упитам: Је ли Рокса испрошена?“ — И онда полетим на поље. Дочепам за кваку од капије. Повуци, цимај. Она, пуста, затворена.

„Газда Миле, кључ од капије!“ повичем колико игда могу; али у тај мах, као да духну са свију страна некакав, као лед, хладан ветар. Његова студен проби ми до костију. Коса ми се на глави поче дизати, вилице трести, а зуби цвокотати... Да ме човек убије, не знам, шта је после било и како сам се вратио у своју собу...

*

После је настало оно. Јест, оно; јер му ја имена не знам. Знам, као сад, да сам метнут на

некакав грдан усијан роштиљ. И ту су ме почели да топе. Демонска тортура!.. Најгоре ми је било, што ми се беше глава закоцаћила преко оног усијаног гвожђа, па, мало мало, а некакав ме пламен оздо лизне. То ми је сметало да дишем. И никако да ми јастук подметну!.. Хтео сам да вичем, па не могу. И онда ми кроз главу прође она усијана летка. Моја сестра долази, да ме одбрани, али јој не даду ни да ми се прикучи. Знам лепо, да је умрла, али је опет, сирота, дошла! — — — —

После сам, као кроз неку таму, видео, како по соби промичу неке сенке, а иза њих се џилитају некакве аждаје, зелене као трава, с грдним отвореним чељустима. Јуришају право на ме; али једна госпа у црнини махне руком на њих и оне се некуд смотају. После, ето их опет. Мене самртни страх ухвати. Хоћу да скочим, да бежим, али јест, и моје руке и моје ноге беху приковане за патос. — — — — — — — — — — — —

И ово је страшна слика. Она ми и сад стоји пред очима. Гледам ја како једног тестере уздуж. Почели озго од главе. Хоће од њега да начине тренице за мртвачки сандук — Рокси капетан-Мићиној. И колико год пута махну тестером, мене жигне до у сам мозак. После су ме опет почели прикивати. Само сад за дувар... И опет оне сенке, и опет оне зелене аждаје, али пред њима сад иде Веља и Вељина мајка... И све то јуриша на ме, а она госпа у црнини махне руком, а аждаје куд која!.. Једна се завуче и под мој кревет. И онда ме поче опет да лиже онај пламен — хоће, просто, да ме угуши. Један пут ми је нешто страховито пукло у ушима. Учини ми се, да се од тога сва земља потресе. И онда сам оглухнуо и ослепио. Ништа нисам видео до оне зелене хале. Сад се више онако не џилитају, већ се око ногу оне го-

спе у црнини смотавају и размотавају... После не знам шта је даље било.

*

Кад сам почео долазити себи, прво што сам опазио, то је она госпа у црнини. Нисам је могао познати. Она ми скиде некакав завој с главе. После донесе други. То су биле хладне облоге. Мени буде чисто мило. Зажмурим. И онда чујем како некаква брана хучи. — — — — — — —

Кад сам се једном пробудио, познао сам др. Д... Он је нешто писао. Поред њега је стајала она госпа у црнини. Сад сам је познао. То је била наша комшиница Пеладија. Али што је у црнини?!.. Мало после уђе у собу и моја газдарица Јела. И онда се тек станем сећати. Шта је то са мном било?.. Али ме у исти мах поче да хвата нека несвест. Видео сам лепо, како она таваница поче да мили. И ја зажмурим и — опет заспим. — — —

Онда сам лежао равних шест недеља. То је била некаква луда болест. Једном ми др. Д... као у шали рече:

— Кад сте сад изнели здраве кускуне, живећете сто година!.. Ала та беше наоштрила зубе!.. Али јој ми, ето, заврнусмо шију... Намћор бољка. Кад се на кога навеже, тај је се, шале, не курталисава! Прождрљива је као крмача дојара. Истераш је на једна врата, а она већ помолила њушку на друга, па је стоји цика!..

После удари у неке друге пошалице. Враг човек! Натучен од главе до пете. Колико су ме крепиле његове медицине, два пута су ме више разгаљивале његове шале и лакрдије. Једнога дана почесмо се и тикати. Од тога смо доба постали нераздвојни пријатељи. И пошто сам се сасвим придигао, он ме је опет готово сваки дан обилазио, док ће ми једног јутра рећи:

— Данас да мало изиђеш. Слободно. Ништа се не бој. Непријатељ је на свима позицијама сатрвен.

Наравно, послушао сам га. Та једва сам дочекао! Онај свет што сам га сретао, и куће и улице — све ми се чинило друкчије. Тога сам дана тако изгладнео, да бих, чини ми се, масно ћебе појео. И тај ми је апетит с дана у дан све већма растао. Из мене беше, чини ми се, некаква хала зинула.

— Добро је то, — рече ми др. Д... Природа чини своје. Она се сама жури да накнади оно што је сама шћердала... Али ме је опет он сам прозвао курјаком.

— Тако само они могу да макљају, кад огладне, — рече ми једном.

*

Једнога вечера, таман хтедох да угасим свећу и да легнем, а неко опет на мој прозор: куц, куц, куц!

— Ко је то?

— Шта: ко је то?.. Де изиђи овамо, па ћеш видети ко је. Дошао је и теби једном црн петак. Де, шта си стао!..

То је опет био мој доктор.

„Од куд он сад у ово доба,“ помислим. И онда му рекнем:

— Бога ми, драги докторе, ја сам се већ скинуо.

— Ништа не мари. Обуци се! — одговори он тоном, који је нешто важно наговештавао.

— Па хајде ’вамо!..

— Нека, ја ћу те овде очекнути... Де, похитај...

Овај је доктор, просто, био овладао мојом вољом. Шта је не знам, али, чини ми се, да ми рекне: скочи у ватру, ја бих га послушао.

Обучем се. Изиђем. Доктор хода испред мо-

јих прозора и пуши. Мало даље на улици стоје некакве каруце. Кочијаш се удубио на боку, па чека.

— Шта је то, драги докторе, чија су то кола?.. Да те негде не зову, да самртнику придржиш свећу? упитам га, као шале ради; јер је он имао обичај да тако каже, кад га каквом болеснику тек онда зовну, кад је сиромах већ у ропцу.

— Не. Сад имам да извршим један други, врло важан посао... Хоћу да ми, што наши кажу, „правиш друштво?“

— С тобом, драги докторе, до на крај света!..

— Е, онда, седај у кола!.. Хвала Богу, тако далеко нећемо... Ближе је то, куд сам наумио да те одведем.

— Без шале, куда ћемо у ово доба, па још на каруцама?!.. упитам га радознало.

— У лудницу! — одговори он с неком тужном збиљом.

Мене подиђоше жмарци. Али ми он не даде до речи доћи. Он настави:

— Бога ми ти кажем... У лудницу ћемо. Зар ти не знаш, да сам ја сад голема звер? Ја сам ти сад шеф луднице. Истина, не баш стални. Стални је отишао некуд на подуже осуство. Мене су одредили, да га заступам. И ја сам ти неки вајни психијатар. Пошто сам промовиран за лекара целокупног лекарства, ја сам накнадно слушао један курс из психијатрије. И, као што видиш, ево ме где већ укорачујем у лудницу!.. Пре два дана примио сам дужност. Сад идем да извршим прву „изненадну“ инспекцију, па ми отоич, кад видех да ти гори свећа у соби, сину у главу: „Хајде да и Стеву зовнем...“ Имаћеш сад прилику да видиш један засебан свет; сад ћеш да видиш ону мрачну висину, на коју понеки људски умови узлећу!.. То обично зову да је врхунац највеће несреће, која човека може снаћи на овоме свету; али, има

их који веле, да би о томе ваљало мало размислити. Ко зна да у томе пехару највеће горчине човекове, не кипи и какво, нама незнано, рајско пиће... Ко је тај који с позитивношћу може рећи: „Ево, ово је врхунац човекове среће ;“ ко зна, да се тај врхунац не налази у оном језовитом блаженству, што се зове — бесвест ! — рече мој доктор седајући у кола... Кочијаш се окрете, да види јесмо ли сели. И онда пуче бич. Коњи полетеше. Лупа кола и точкова стаде се разлегати по оној немој јесењој ноћи. И тај се ехо одбијао од једне стране улице на другу. Чинило нам се, као да се с нама утркују неки невидљиви дуси. Прозоре на кућама стоји тресак, рекао бих, да и њих некаква незнана сила тресе, отвара и затвара !..

Ударили смо Господском улицом. Кад бесмо на Зеленом Венцу, оздо, од Тоскине чесме, ишла је једна гомила веселих људи. Певали су у кору песму : „Пијмо га, пијмо !“ Али им је рефрен : „овај живот не траје хиљаду година !“ текао са дна душе њихове. Видело се, да су решени, да ма где наставе прекинуто весеље.

Кад избисмо у Кнез-Милошеву улицу, из кафане, пред касарном, брујала је опет некаква братија. Неко беше развезао :

„Бистра водо, хлађани студенче,
„Је л’ те синоћ походио Јово ?“

А двојица се вуку пред кафаном.

Ја само чух :

— Немој, молим те, да квариш овако лепо друштво !.. Врати се !..

Близу Академије, сретосмо једне кочије. Иду полако. Латиле се оне узбрдице. Под арњевима час засија једна, а час две цигаре. То је све што се видело.

Ми сависмо у улицу поред Академије. И ту

је мала узбрдица. Коњи утишаше. Прозори једне осниске кућице осветљени. У овој улици никог жива. Мртва тишина. У један мах писну један тужан глас:

„Сине!.. Надо материна!.. Поносе мој!.. Сине, зар остави твоју несрећну мајку?!..“

Доктор ме само погледа. Кочијаш ошину коње. И ја чух још једно:

„Сине!!.. Снаго материна!!..“

И ми се нађосмо на врачарској утрини, а мало за тим, стадосмо пред једном великом капијом. Иза високог зида, што се пружао и десно и лево, дубоко у дворишту, сӣрио је црн кров некакве велике кућерине. То је била „докторова кула“.

*

Ми смо пред лудницом.

Доктор скочи с кола. Оде капији. Извади кључ. Завуче га у браву. Окрете га два пута. Ништа се не чу. Капија се, рекао бих, сама отвори. Доктор се окрете, па ми полако рече:

— Хајдемо!

Ја осетих, како ми поче срце да лупа. Беше ме спопао неки чудноват немир. Учини ми се, као да смо пред капијом неког подземног света. Кроз онај зид моја је душа назирала сенке што лутају, ѓа се сав стресох. Пред очи ми изиђе и он. Не он већ његова сенка. Још корак два, па ћемо бити у овим мрачним просторијама, у овој вечитој ноћи. Јест. Ту је и он. Довели су га још пре две године, онда, пошто му је несрећна мајка пресвисла, гледајући, како јој се јединац син, једина нада њезина, као дивља звер, о зидове разбија. И његов је отац умро, али пошто је на овоме страшноме месту жива сина сахранио. Него чича Дака није умро. Он се родио. Овај је свет био за њ студена гробница. Кад је издисао, осмехнуо се. И тај се

осмех следио и, тако слеђен, остао на старчевим смежураним уснама. То је био последњи светлац његове смрвљене душе. — — — — — —

Кад уђосмо у двориште, доктор стаде пред једна врата. То је била нека врста стражаре, стражаре без стражара. Он повуче за звоно. Нико се не одзива. Он повуче још једном, али мало живље. Далеко тамо под сводовима оне мрачне кућерине зачу се јека звона. Мало после неко ће упитати:

— Ко је?

Доктор се каза. Опет се све ућута. Чекали смо два и три минута. Најпосле зашкрипи брава. Врата се отворише. Уђосмо. Ја никог не смотрих. Пред нама су била друга једна врата. И она су била отворена. До њих је водило неколико басамака. Попесмо се. Пред нама је пукао дугачак ходник, осветљен једном једитом лампом, што је о тавану, на средини, висила. Она није светлила. Она је више чкиљила кроз једно напрсло гараво стакло.

Пред нас сад тек испаде једна људска прилика. Више је посртала, но ишла. Доктор јој нешто рече. Она климну главом; пође напред, а ми за њом. Ишли смо полако — као на прстима. До мојих ушију већ почеше допирати неки неразговетни гласови, налик на смесу од кикота, јаука и дубоких уздисаја.

Доктор ми рече неком узвишеном збиљом:

— Ето, видиш, овај је свет вечито будан. Њему је дан ноћ, а ноћ дан. Овде једни седе на престолу, а други на мучилишту; једни царују, владају — земљама и народима; заповедају џиновима и невидљивим дусима; други се бију дрвљем и камењем против читавих легиона поноћних утвара и нечистих халусија... Овде се јавља неко, и ако тамно, а оно опет надземаљско порекло човечје душе и човечјег ума; али је овде и престо највеће беде и несреће, до које људски створови икад могу

дођи... Овде се, у једно исто време, и човекова душа и његов ум жрвњају под жрвњем до сад непроучене сумануости, која, као бесни оркан, тули и последњи пламичак свести његове.

Доктор стаде.

— Најпре да посетимо њено величанство Белу Царицу, рече он и куцну на једна врата. Неко се одазва.

— Ко лупа?

— Доктор Д....

— Извол'те!

Врата се отворише. Овде као да су нам се надали. Пред нама је стајала једна висока женска прилика с дугом, белом кецељом и убрадачем, налик на белу платнену капуљачу. То је била надзорница у овоме одељењу. Насред собе, о таваници, висило је једно кандилце. Оно је своју црвенкасту светлост подједнако расипало по овој суморној просторији. Све је било у неком провидном сумраку. Пет кревета с једне, а пет с друге стране, а средом широк пролаз. У прочељу овога пролаза видела се нека неразговетна гомила. Овде онде као да се мичу неке сенке. У једном углу као да је неко неком нешто живо говорио. На другој страни чу се јецање, а неко опет удари у кикот.

У један мах сину једна зрака. То је био слепи фењер докторов. Он обасја ону неразговетну гомилу у прочељу. Призор тужан и суморан. На једној старој кожној фотељи седела је једна женска прилика. На глави јој круна од златне хартије а у руци скиптар, опет од златне хартије. Огрнута је великим белим плаштом. О врату јој виси силество низа шарених ђинђува. На прсима јој прикачене, уместо ордена, кокарде у тробојци. По оном плашту беше наприкачивано неких плавих, црвених, жутих и љубичастих стризица... По лицу овога створа беше плинула некаква суверенoст; а око уста му се лепршао блажен осмех. Очи пре-

пуне неког нама непојмљивог свемоћија. Оно је само собом казивало, да је душа овога величанства на врхунцу своје славе и величине.

Кад она светлост паде на њено лице, она се мало трже, али се са свога места не помаче, већ само пружи руке, онако, као да милостиво допушта, да се целивају. Она нешто и проговори, али не чух шта.

Доктор ми полако рече:

— Ето, ово је Бела Царица... Њена царевина почиње тамо, где се сунце рађа, а свршава се, где се смирује. Ни један суверен на земљи није тако свемоћан, срећан и задовољан, као ово бедно створење... Ено, погледај, сад опет пружа руке, да их целивају њени срећни поданици, који непрестано долазе, да је виде и да јој се поклоне... Редак је дан и сахат, кад она свој престо оставља...

Доктор баци светлост свога фењера на другу страну. У једном углу собе, једно женско створење заболо главу у буџак, а десном руком иза себе једнако маше, — даје знак, да јој се нико не приближава. У два се маха и гицну, као да је неког хтела да отера. Ја погледам у доктора.

— Ова је бедница уобразила, да је са свију страна салећу, да је пољубе. Она се стиди и брани. Она, јадница, ето ту одстоји по четрдесет и више сахати, док је умор и сан не савладају, те се ту скљока и заспи, — рече доктор, и фењером окрете мало у лево.

Светлост паде на једну другу дирљиву сцену. Једна женска прилика клекла на колена, подигла оне суве и готово црне руке небу, а очи упрла у таван... По лицу јој се просуло неко неизмерно очајање. Црте на лицу развучене, а израз лица само што није прешао у плач и јецање, али у један мах удари у јасан блесаст смех.

Доктор се окрете, па ми рече:

— Ова се јадница непрестано Богу моли, да јој пошаље децу, да их још једном види. Помрла су јој још пре две три године од некакве несрећне заразе. Кад су јој два најмања синчића, у један дан, издахнула, она је, несрећница, стала више њих и страховито се закикотала...

Ја је погледах. Она од једном рашири руке, као оно кад кога хоће да загрли. И онда поче дирљиво да тепа:

— Одите, одите мајци својој!.. моји пилићи златни!.. Одите, од кад вас мајка чека, да вас види, да вас изгрли и омилује... Одите, што сте стали, зар не познајете мајку своју?!.. И онда застаде. Загледа се у таван и од једном прште у језовит кикот...

Ја окренух главу. Нисам могао даље овај призор да гледам. Као да је ово и доктор опазио. Он својим фењером окрете на другу страну. На осталим креветима све мирно, само на ономе десно, до Беле Царице, једно се створење под покривачем згрчило у клупче, па нешто само са собом говори, час тише а час јаче; час некога нешто пита, час неком нешто одговара, док ће од једном звизнути, као оно кад неко ôкне воловима да стану!.

Бела Царица опет пружи руке, да се целивају. Њено се лице овога пута смешило неким надземаљским блаженством, блаженством што озарава и што усрећава!..

Доктор се окрете надзорници и нешто јој полако рече. Она климну главом. И онда одосмо.

*

— Сад да видимо шта ови веселници раде! — рече доктор, кад пред једна врата стадосмо. Код ових је врата стојао онај, што нам је мало пре стражару отворио. Сад се беше раздремао. Он нам отвори ово одељење. И оно је било осветљено

онако исто. Ми мало застадосмо. У соби гробна тишина. Доктор баци једну зраку из свога фењера. Све спава. Само се један сагао па нешто чучи — онако као да му крв на нос иде. Мало мало, па се стане брисати. И онда погледа у руке, па се опет сагне. Доктор ми полако рече:

— Овај је веселник уобразио, да му крв на нос тече. Ено га како се једнако брише и гледа, је ли крв. Крви ни капи. А кад га ко упита, шта му је те чучи, он се само обрецне: „Зар си ћорав, и не видиш да ми крв из носа иде?!.. Ето, погледај, отегао се читав поток!“ И онда обрише нос, погледа у руку, пружи је и рекне: „Ето, видиш — крв!“

Један одмах до нас скочи као опарен. Мора да нас је спазио. Он пође некуд.

— Куд ћеш ти? — упита га доктор.

— Да стружем дрва!.. Остало ми је само неколико цепки, — одговори овај веселник, па се упути право фуруни. Стаде ту. Узе извесну позитуру, и одиста, као поче да струже дрва.

— Ето, рече ми доктор, овај јадник овако тестери хватове има више од десет година, и једнако говори, да му је остало још само неколико цепки. — — — — — — — — — —

*

— Сад имам да ти представим Канта нашег доба. Он, сиромах, и дању и ноћу хода по својој ћелији и ствара нове светове по обрасцу и методи, што нам их је открио велики философ Кант. Кад сам ономад први пут обилазио болеснике, њега затечем где живо хода по својој ћелији. Он одједаред стаде, диже руку у вис и свечано поче декламовати: „У прапрапочетку није било почетка, у свршетку нема свршетка!.. Вечито је време, вечито је кретање, вечита је материја, вечита је сила,

— вечит је и бескрајан простор!.. И све се то окреће око своје осе — од запада истоку... Ја видим како трава расте!“ — Погледај, ено га на прозору! Истурио руке кроз решетку, па нешто хвата, — рече ми доктор, а већ беше бацио један зрак свога фењера и осветлио један мали прозор с гвозденом решетком. Мени почеше ноге да клецају, а срце страховито да лупа.

Станем... Је ли то он — Веља? — Није. Видим једну главу, мрачну, без лика и облика. То беше глава некаквог поноћног привиђења. Оно није коса. Оно је чекиња. Најежила се. Штрчи. Лице је покривено некаквим наносом. Кожа сасвим одебљала, без реда и без живота. То беше нека врста дивљег откања. Још је фалила само чупа. Очи су постале страшно мале; али је из њих опет сипала некаква заморена бестијалност.

— Који је ово бедник? — упитам доктора.

— То је некакав ђак, правник, философ, астроном. Родом је из Љубовиђе. Одавно је, несрећник, у овоме жалосном стању. Болест одиста страшна. Клица јој је у каком било старом наслеђу, било по оцу, било по мајци, било по ђеду или прађеду. Оваka клица, заливена и најмањим душевним потресима, брзо набуја и изазива катастрофу... Водили су га по свима манастирима. Појео је, јадник, записа — колико је тежак. Само га мучили. Има две године како је у овој болници. Њему лека нема... То је најтежи, најопаснији болесник у овој кући. Насрће на болничаре — као гладна звер на свој плен... Његов организам као да није од меса и костију, већ од гвожђа и челика.

— Дакле он је!

— Који он? — упита ме доктор.

— Он, мој кукавни друг Веља... Ово је од њега, — покажем му ожиљак преко чела.

Доктор ме погледа изненађено. И онда ће од једном рећи:

— А јест, Бога ми!.. Зато он помиње неког Стеву!.. Дакле то си ти?!.. Па?.. Чекај дер! Иди приђи му! Слободно! Решетке су врло јаке, а прозор доста висок и мали... Питај га — шта било! Да видимо, је ли му бар једна искра остала од памћења и свести. Ово је ретка врста лудила... Иди, што стојиш?!

Ја му приђем. Доктор се измаче мало у страну. Згодно осветли својим фењером и мене и веселог Вељу. Он се мало trже. Зину. Видео ме. Очи му засветлеше нешто живљом ватром; али његово лице остаде непомично. То и није било лице. То беше некаква средина између главе у мртваца и — лобање. Из ње је пирио леден, гробни задах...

Мене проби хладан зној.

— Вељо!.. Шта радиш?.. Познајеш ли ме?.. упитам га, а глас ми је дрхтао, као да ме је грозница тресла.

Он оста непомичан. Само сам опазио, да му се уста још више отворише, а ноздрве се почеше, час ширити, час сужавати, као да се спремао, да фркне на нос. Беше се рукама грчевито ухватио за гвоздене шипке на прозору; али их од једном пусти. Диже десну руку, понесе је полако челу. Само је ово било видно. Остало је остало немо и укочено... Док ће од једном рећи:

— Ене, а кад ти дође?! Камо те, болан, пре?.. Мене, ето, отроваше — као шарова!..

После ме стаде мерити. Поче се чисто јежити, па обема рукама јурну кроз решетку. Хоће право за очи. Не може да дохвати. Он дочепа за гвоздене решетке Стаде их свом снагом цимати, али пусто гвожђе и не попушта. Сад га је било страшно погледати. Из очију му је сипао бес, а уста се развукла у неку бесомучну престрављеност.

У тај мах доктор склопи свој фењер и ми се

од једном нађосмо у помрчини. Он ме повуче за рукав.

— Хајдемо!.. Ту више нема шта да се види!..

*

То је било уочи недеље пред Аранђелов дан. Седим ја и нешто читам, док неко закуца на прозор.

Доктор. Познао сам. Изиђем. Беше нешто суморан. Он ми рече:

— Добро те сам те нашао... Твој јадни друг мало пре премину. Десио сам се и ја тамо. Надао сам се... Последње су му речи биле: „Мајко моја!.. Не дај ме!!..“

Сврати, да ти то кажем. Он је, како си ми казивао, из добре куће. Не би згорег било да им се то јави... Истина, јавиће им се и званично; али је то врло заходан пут... Сад — до виђења. Хитам. Звали су ме на један порођај... Српска посла!.. Два дана се жена мучила, а они сад тек зову лекара, кад је, како ми кажу, јадница изгубила свест...

Доктор оде, а мене обузе тешка туга .. „Хеј, мој брате Вељо, мој велики мучениче, ја големе ли си ми муке промучио!“ саме ми се речи из груди отеше.

Одем горе и кажем газда-Милу и газдарици Јели. И њима очи заводнише.

— Бог да му душу опрости!.. Родио се, а није умро! — рећи ће газда Миле, а марамом убриса сузе. Али од једном додаде.

— Ух, како се то тако десило!...

— А јест, Бога ми!.. Видиш ти!.. прихвати газдарица Јела.

Ја их нисам разумео. Они су то опазили.

— Сутра се одводи Иконија... Иде у добру кућу. Слушао си за Драгићевиће из Голе Главе. И они тргују свињама. Један од њих лучио је свиње у Љубовиђи и законакује у кући Смиљанића. Види

Иконију. Допадне му се. Запроси је за свога синовца, и Степан му је дâ. Кад чују за јадног Вељу, биће им тешко... Хе, како се то десило... Нека Бог само окрене на добро! — рећи ће газда Миле и одмахну главом. — — — — — — — —

Још истог вечера договорим се са својим доктором и газда-Милом, те сутра дан, по подне, сахранимо јадног Вељу. То беше мала и скромна пратња. Пред мртвачким колима ишао је свештеник, за сандуком ишли смо ми: ја, др. Д...., газда-Миле, газдарица Јела, баба Стојка и наша комшиница Пеладија... Од кад је њен Пера преминуо, како ми у једној прилици каза газдарица Јела, Пеладија ретко коју прилику пропусти, а да не оде на гроб свога мужа, те упали свећу, привеже на крст по који цветак, пролије по коју сузу, па се онда врати кући. И одиста, чим у гроб спустисмо веселог Вељу, чим звекну о његов мртвачки сандук прво бусење — Пеладија се нечујно од нас одвоји, па се изгуби међу дрвећем и оним силним надгробним споменицима...

*
* *

Знам, то је било трећи дан св. Тројице. По подне изишао силан свет у шетњу; а ко се још не сећа онога дивног шеталишта од „Лондона“ па до Војне Академије. Изиђемо и ја и мој доктор. Дуго смо се шетали. Били смо прилично и заморени, а, богме, и ожеднели.

— Е, сад да одемо на чашу пива у пивару! — рече др. Д....

— Пристајем, — одговорим му.

Одемо. Ено где је кнежева пивара. Онда се тамо точило најбоље пиво. Кад уђосмо у башту, а свет прекрилио на све стране. Нигде ниједне столице, ниједног једитог слободног места. Два

пута смо пролазили доле горе, па све у залуд, док ће доктор рећи:

— Ено тамо, иза онога стола они устају! Хајдемо, брже, док га други уграбили нису!

И ми убрзасмо кораке. Они поустајали, па чекају док једна госпа намести шешир својој малој ћерчици. Мајка јој намешта шешир, а она се, као чигра, окреће и непрестано којешта запиткује. Два пута јој је падао шешир, а три пута се сагињала, да нешто друго дохвати; а које би год дете туда прошло, она би се окренула, да га мало промери и да види, какве су његове хаљине.

— Мирна буди!.. Јово, оди, оди, да видиш шта ради!.. А, други пут ћу ја тебе оставити с чича-Томом! — претила јој је њена лепа мајка. Али она пружи своје беле и пунане ручице, загрли своју мајку и стаде се умиљавати.

У тај мах приђе ми један господин, стаде преда ме, искрену се мало, као да ме боље види, па ће ми од једном рећи:

— Стево, брате, јеси ти то?!.. И онда рашири руке. Пољубисмо се. То је био писар Јова са Љубовије.

— Тасте!.. Роксо!.. Погледајте овамо!.. Можете ли познати овога господина?.. Он, онај исти. Ништа се променио није... Нешто мало коснатији; а, већ има и нешто брчића... И то је све... Збиља, да ти представим своју породицу!.. Види, види, то је моја госпођа, госпођа капетаница — она иста Рокса... Него станиде!.. Оди 'вамо ти, ти оцина препелице!.. Ево ово је оцина цурица, оцина грлица — мој шарени лептирак!.. Погледај ове свилене витице!.. То су оцини чуперци. Њих оцо за час замрси; а она се онда наљути, па прне својој мајци...

И срећни отац притиште врео пољубац на чело овога милооког анђелчета.

— О, г. Стево!.. Од кад се нисмо видели?! Ја баш синоћ за вас упитах. Мило ми је... Чули смо већ... Секретар судски — у тим годинама, то се зове добро отпочети... А, рекох ли ја вама: само ваља свршити! — рече капетан Мића.

— Е, баш нам је мило, што се тако потревило, да се опет видимо... А ми сутра сви полазимо, — прихвати капетаница Цана с истом топлином и симпатијама као и пре шест година... А знате ли да смо Малишу послали преко, много немиран. Нека је мало даље од овога поквареног друштва.

А Рокса?.. Рокса онако исто лепа. Не. Сто пута лепша. Она ми само пружи руку. Ћутала је; али, кад нам се додирнуше руке, преко њена лица прхну један таман облачак. Да то не сину њена прошлост, њено девовање, њени златни снови? То нико не зна. То ни она није знала. Има сенака што саме лутају.

Ја се свима захвалим, што ме се још сећају.

Рокса се саже својој малој ћерчици. Ова јој сави ручице око врата, па јој нешто стаде шапорити. Мајка јој одговори, па је стаде миловати по образу.

То беше, одиста, један и весео и тужан сусрет.

Ја их све представим доктору, а доктора њима.

После се опростисмо, срдачно опростисмо. Они хитају. Јова је сад капетан на Љубовији, а капетан Мића добио за помоћника у В... Сутра се сви на пут крећу. Сваки на свој посао. Срећна породица! Њу је садашњост тако занела, да ни једном речи не хте дирнути у прошлост.

И боље.

* * *

Доктора још оданде некуд одазваше. Ја се упутим са̂м кући. Дуго нисам могао заспати. Као

у каквој чаролијској галерији гледао сам, како испред мене мину цела моја прошлост. Она је тужна, али је она опет лепа... Понекад је пријатније сећати се минуле туге, но минуле среће. После, ко то још може да одреди, шта је то управо права срећа?.. Мени се сад тек почиње да свиће: срећа се не тражи. Она се нађе.

II

ЗАПИСНИК ЈЕДНОГ ПОКОЈНИКА

I

Он је био мој школски друг. Пазили смо се — као браћа. Сиромах он, сиромах ја. Кад један има, има и други. Па и опет њему је, некако, боље ишло. Имао је махом петице; ја једва добијем коју четворку. Зато нисам могао добити благодејање. Професори су ме рачунали у слабије ђаке. С латинским сам најгоре пролазио. Кад добијем тројку, тога сам дана весео, па ма што ручао, ја не ручао. Латински ме је језик отерао на занат.

— Шта ти је отац? — упита ме једног часа г. професор, кад му не могох ни на једно питање одговорити.

— Ја немам оца, господине, — одговорим му.

— А ко те издржава?

— Носим туђе порције и перем туђе судове...

— А зар баш немаш никог свога?

— Имам једног брата. И он је сиромах.

— Чим се занима?

— Чаругџија је.

— Па иди, те плети с њим опанке!.. Шта ће теби „аблатив апсолутни“ ?!..

Моји другови прснуше у смех. Само се није насмејао Гргур Јовић. Он је једини знао за моју невољу. Од тога доба још сам га више заволео.

То ме је тако увредило, да им више нисам отишао у школу. После неколико дана погодим се код мајстор-Драгића, шлосера. То је био добар мајстор. Запазио ме је, као да сам му син. И само њему имам да благодарим, што сам данас ово, што сам. Посао ми иде, да се боље пожелети не може. Имам своју радионицу, своје момке и своје шегрте, а имам и свога крова над главом. Оженио сам се. Бог ме је обдарио с двоје дечице — као с две златне јабуке... Истина, имам на кући још нешто дуга, али то је маленкост према ономе, што је било. И то ће се отплатити — само Боже здравља!.. Него ми је жао мога мајстора. Он је, сиромах, јако посрнуо. Али и он је мало крив. Никад човек не треба да се пача у оно, што добро не зна. Њему је радња ишла, што боље може. Сви важнији послови били су у његовим рукама. Ми омањи мајстори радили смо само оно, што његова радионица није могла да прими.

Али га неко натента, да купује шишарку. И он на првој партији добије око стотину дуката.

Он је том приликом рекао мајстор-Карлу:

— Шта би ми ваљало сковати брава и кључева, кука и шарака на врата и прозоре, док бих ову суму зарадио?!..

Мајстор-Карло је само одмахнуо главом. Њему никако није ишло у главу да један „шлосер-мајстор“ може трговати и шишарком. Он ми једном рече:

— Ја, *снате*, могу да *расумем*, да *шлосер-мајстер* купује и продаје *квожђе*, али, *снате*, шишарка не иде тамо, где су чекићи и мехови!..

И мој мајстор настави даље трговати шишарком. Него му још те јесени срећа окрете леђа. Он у другој партији изгуби 200 дуката. И да би ову штету накнадио, он улети у суве шљиве. И таман је купио позамашну партију, а оне падну. Људи му повичу:

— Продаји!

— Јесте ви при себи, људи?! Па ја бих сад изгубио више од 250 дуката, — одговорио им је мој мајстор. И он је своје шљиве продао тек у пролеће, али с губитком од 620 дуката. То га је до темеља потресло. У мало му не оде и она кућа над главом, и онда би дочекао да под старост дува у мехове. Ја то нисам могао допустити. Мајстор ми је. Он ме је извео на пут. Исплатим оно, што он није могао. Зато се ни данас не кајем. Платио ми је готово све. Остала је нека ситница. Платиће и то — сигуран сам... И још нешто. Сад се чува трговине као живе ватре — са шишарком и сувим шљивама нарочито. Па ипак — покадшто уздахне:

— Куд бих ја данас био да су ми, нешто, оних 870 дуката, што их ђаво однесе оне проклете године?!..

Али кад мене види, он се нешто постиди. То се могло опазити.

*

Било је пред саму јесен. У нашем се суду учинише грдне измене. Нешто се морало догодити, кад се све судије, па и сам председник, испремешташе. Нису оставили ни писаре, ни секретаре, па, чак, ни неке практиканте. Све је то разјурено куд које. Ја се у те ствари нисам мешао, али једнога јутра у кафани, куд сам ишао на кафу, почеше о томе разговор.

За старатељског рекоше, да је трговао с богатим пупилама. За председника, опет, да му је гледао кроз прсте; за иследника, што се није жалио већем суду, кад су некакве убице ослобођене, — што, као бајаги, није било доказа. А за оне остале — опет због неких сличних ситница. Највише је по чаршији брујало, како је из суда нестало некаквих важних акта. Ту је већ пала сумња

и на писаре, и на секретаре. И тако ти цео суд растерају. Нису, кажу, нигде ни два на једно место послали. Наши су се грађани и томе подмигивали. Они су налазили, да су та господа још и награђена. Добили су, уместо казне, путни трошак. Само су сви жалили Мићу Маричиног. Њега су отпустили из државне службе. Он је ово све и проказао где треба, а, јадник, није имао десет година службе.

И тако наш окружни суд добије и новог председника, и судије, и секретаре, и писаре, па, чак, и практиканте.

*

Моје је крсно име свети Аранђел. Тога дана имао сам пуно гостију. Била ми је, чини ми се, сва варош. Посетили су ме и нови председник и остала господа. Не ваља се хвалити, али ја сам у свој чаршији био омиљен и уважен. Та, није било куће у којој макар на један прозор нисам ударио коју шарку, ја на којим вратима изменио браву...

Кад се већ смрче и упалисмо свеће, а ето ти једног господина. Води за руку једну девојчицу од својих девет година. Дете — као мајска ружица, плавих и великих, па онда паметних очију. А он? — Сенка, а не човек. Душа му, што 'но кажу, у носу. Чуо се још с капије како кашљуца. Прави суви кашаљ. Познаје се то одмах. Очи велике, нешто упале, али још живе. По лицу трагови угашене среће, помешане с неким тужним, али и милим успоменама.

Он застаде на прагу. Гледа ме. Преко лица му се просу некаква тужна радост. Као да ме је хтео упитати:

— Зар ме не познајеш?

— Срећно ти крсно име, Драго! — повика он, и пружи ми руку.

— Јеси ли ти то, Гргуре?

— Ја главом...

И ми један другом падосмо у наручја. Петнаест је година како се видели нисмо.

— Ово је моја кћи — Видосава, — рече ми, а очи му се напунише суза. У његову гласу беше нечега, што подсећа на историју једне велике, али и једне разорене среће. — — — — — — —

У разговору прелетесмо све наше ђаковање. Каза ми, да је тек сад добио за судију, али га је и то јако обрадовало. И онда погледа у своју јединицу. Она му се хтеде савити око врата. Он је руком благо задржа, а очима јој нешто рече. Ја сам га разумео. Имам и ја децу... Сиромах Гргур — чувао се да своје јединче не омилује!..

*

То беше ружна зима. Сама мочар и маглуштина. Права мо́ра јектичавим. Мој весели друг није више ни излазио. Видосаву сам узео себи.

Кад сам му последњи пут отишао — то је било на неколико минута пре но што ће издахнути. Био је при себи. Оне велике плаве очи исколачиле се на ме. После погледа по соби. Тражи неког... Изиђем на поље. Доведем му дете. Тужан је то призор био! Отац погледа у ме, па у своју јединицу. Његова уста хтедоше нешто прошаптати, али не могоше. Реч му се угасила још од јутрос. Његове се очи напунише суза. Он хтеде да окрене главу дувару, па и то, сиромах, не може...

После неколико тренутака испустио је своју мученичку душу.

Сахранили смо га лицем на Младенце. Сирота Видосава, хтела је скочити у гроб за оцем — да је људи не задржаше.

II

Видосава је остала код мене. Ја и моја Мара не двојимо је од своје деце.

Међу хартијама покојног Гргура нашао сам и његов записник. Ево како он почиње:

„Ништа слађе од успомена. Оне су ткиво наше прошлости; оне су простирка нашој садашњости; оне су кула светлиља нашој будућности. Успомене на тугу — исто су тако слатке као и успомене на срећне минуле дане. Успомене су вечите напомене, како је на овоме свету све пролазно!..

*

„Одакле, управо, почиње моја срећа, а где се она завршује — то ја не умем да кажем. Мој живот, то је леп шарен ћилим. Он је проткан и белим и црним, и тужним и веселим жицама. Где почињу једне, а где друге — то се не може знати. Оне све — то су једно цело, то је мој живот — весео и тужан, срећан и несрећан.

*

„Оно се не заборавља! Ферије настале. Ја добио указ. Први је указ највећи указ, први је указ најмилији указ. Он је почетак наше каријере. Он је први плод наше спреме, нашег школовања, наших трудова и напора. Први нас указ свечано уводи у јавни живот.

„Мени је онда било тек 26 година. Оне улице, куће, људи — тице што су летеле по ведром небеском зраку — све се то на ме, чини ми се, весело осмешкивало.

„Пре но што се разиђемо, ваљало ми је другове мало почастити. Та вера није хтела да ми опрости. Неће да знају да првог месеца нећу примити ни гроша. У осталом, ја се много ни отимао

нисам. Имао сам нешто мало уштеде. Њу сам за тај рачун већ одредио; а после? — Боже здравља!

„Свима је јављено, да се тачно у осам састанемо код „Шишка“.

„Млађо ми само рече:

— Ја не знам хоћу ли моћи одржати реч. Бојим се одоцнићу — од лађе. Знаш ли, да са мном иде и ђед и Анђелија?

„Кад ми то рече, мене нешто текну. Осетио сам, како ми преко образа букну некакав пламен.

„Млађо ме погледа. Осмехну се. Он је могао знати шта човек помисли. Али ће од једном окренути:

— Хоћемо мало у госте нашој тетка-Јани. Зове нас — Бог зна од кад. Ја ћу у Смедереву само који дан остати. Ти знаш, од кад ми се прижељкује да видим стару престоницу кнеза Лазара; а дотле ћу, ако Бог да здравља, мало одсинути горостасноме Копаонику. Дошло је време, да ми се и та жеља испуни! Ђед ће се после вратити с Анђелијом... Него, збиља, камо те к нама? Ниси нам долазио, ја не знам од кад. Баш ме синоћ упита и ђед за те... А кад му казах да си и указ добио, би му мило... Не знаш како он тебе воли... Што не дођеш? Хајдемо сад! И онако — шта ћеш радити до мрака?.. Ти нам, ваљада, нећеш готовити вечеру? Да свратимо најпре овде код малога Јоце. Хоћу да купим један доглед... Пети се на врхове Копаоника, а не понети са собом доглед — било би лудо... Хоћеш ли?..

— Па добро. Да одемо. Само те једно молим: да се дуго не задржимо, — рекнем му.

„Преко Млађиних усана прхну опет онај малопређашњи осмех.

— Не бој се, човече. Ми те тамо нећемо пајваном везати. Мо'ш ићи, кад ти је драго; а после — наш ђед свему доба зна. Док само рекне:

„Дед', децо — време је! Да вас не чекају другови. Кад сте дали реч — и'те. А, после — и ми смо путници... Сутра ваља ранити. Лађа никог не чека".

„Исто је тако и било.

*

„Па и опет смо се задоцнили. Кад дођосмо код „Шишка", сви су другови били на окупу.

— Ха, тако ли се гости дочекују?! — повикаше сви у глас.

— Што нисте још мало причекали, па би могли таман ручати, а не вечерати?! — учини Максо Великић, као шалећи се, али му је у говору било мало и збиље.

— Ја сам, браћо, крив!.. Сад идемо од моје куће, — узе на се кривицу Млађо.

— Нема ту — ти си крив!.. Ако си ти крив, а ти плати ово што се до сад попило! — повика Малиша Дојчиновић.

— Ако само домаћин допусти, — одговори Млађо и погледа у ме смешећи се.

— „Чије је јело, онога је и пиће", вели наш народ, — одговорим им ја. Јесмо ли сви на окупу?

— Само нам Periше нема, погледа по дружини Стево Крунић.

— Каква ли је то невоља њега могла задржати?.. Он је у оваким пословима обично први, — приметиће Добросав Чворић.

„И, одиста, он никако и не дође. Мора да му се нешто необично догодило.

*

„И пило се и веселило се, и — наздрављало се; али опет праве, истинске веселости и расположења није било.

„Разишли смо се око пола ноћи.

„Млађо је устао први.

— Где Перише нема, ту весеља нема, — рећи ће Макса Великић, кад већ сви устадосмо, да идемо.

III

„Шта ту вас дан околишити! Треба казати истину. Ја сам, просто, лудовао. Отимао сам се. Управо, бежао сам; али све горе. И то ником казивао нисам, па је, чини ми се, опет цео свет знао — зашто ја одлазим Млађиној кући. А већ за Млађу да и не говорим. Он ме је читао као отворену књигу... Љубав је болест. И то луда болест...

„До оне вечери трпео сам и којекако; али од онда — просто, да се излуди! Оно су били тешки дани, а ноћи... сто пута теже. Шта сан? Он ме је давно оставио. Постао сам као вејка. Сретну ме пријатељи, па ме питају: Шта је теби? Не може човек да те позна! Кад се погледам на огледалу, и сам се поплашим. Али ко да ослика оне бујне вале, у које је моја душа запливала, а срце утонуло!.. Речи су моје слабе. Њихова је боја и сувише бледа!..

„И кад ме оно упита:

— Тако вам Бога, како сте могли да за толико доба не дођете?.. И ђед је два пута питао — што вас нема!

„У том гласу било је све; али ја то не умем да опишем. Од тога се осликала једна слика. Она се упила у моју душу. Душа је моја осећа, али је не уме да искаже.

„И кад ми је то рекла, гледала је у свој рубац. Њене велике и дуге трепавице беху бациле читаву сенку преко њених, као снег белих, образа. По лицу јој се беше просула некаква неразговетна туга, помешана с неком врстом неочекиване радости и узбуђења.

„Ја јој нисам умео ништа да одговорим. Ја

сам се био загледао у ону слику. У слици сам тој гледао један читав свет. И тај свет — то је била Анђелија.

— Сад за време ферија ви остајете овде, како ми рече брат?

— Дежурни сам... А ви ћете бити у гостима код своје тетке?... Кад ћете се вратити? — упитам је — тек да се што рекне.

— Кад рекне ђед... А што питате? — одговори ми и преврте свој рубац.

„Ја је погледах. Погледа и она мене. Тај поглед никад заборавити нећу. У томе се врата отворише. То је био Млађо. Што се тај уме да чини невешт! — Он је своју сестру необично волео. Он одмах поче о старој престоници кнеза Лазара и о вилинским дубодолинама горостаснога Копаоника. Али док је то говорио, непрестано му се преко усана лепршао онај његов ђаволасти осмех.

„У том уђе и ђед Милисав. Би му мило, кад ме виде. Најпре ми честита указ, после ме као мало и укори, што сам их заборавио. За тим се прешло на обичне разговоре, док се, најпосле, није дошло на то, да ваља сутра ранити.

*

„Е, није вајде, не може да се заспи. Три пута сам легао, а три пута устајао. Таман да сведем очи, а она те преда ме. Кори ме, како сам могао да им за тако дуго време не дођем. И она мене воли. То сам уверен. То моја душа одавно зна. Сад ми је то и она сама признала. Јес — то то значи. А после оно, кад је упитах, кад ће да се врати, а она ми одговори:

— Кад рекне ђед... А што питате?

„Шта јој то значи?... Још ми не верује! А да јој, нешто, отворим своје груди, те да види, шта је у њима, онда ме не би тако питала, већ би ми

пала у наручја. Али шта би тад ђед Милисав рекао?.. Не знам, што ме је од овога старца страх; а добар је човек — то видим. Како ме је сад лепо поздравио! — Па ипак, у његовим очима читаш неку сенку подозрења, а на лицу једну збиљу, која сваком улева и страх и поштовање... Али — Млађо, Млађо!! Да ми њега није — полудео бих. Он једини као да познаје бол душе моје... И, лепо нас остави — на само. Па није само то, већ се врати баш кад треба. Да нас је ђед затекао саме — шта би онда рекао?... Како би било да никако и не спавам, па да сутра изиђем на лађу?.. Испраћам свога друга — па шта је? Али, аја! Не смем. Шта би ђед Милисав рекао? — — — — — —

„Опет ђед Милисав!“ — — — — — —

*

„Месечина је — као дан. По благој окосини београдског осоја беласају се куће и кућерци, а овде онде чкиљи још по који фењер. Далеко, доле негде на Јалији, чује се лавеж паса; а кроз сиву и пола прозрачну маглу повија се хладно и тихо Дунаво. На градској кули стаде монотоно одјекивати:

— Тан, тан, тан, тан!

„А за тим изби један сахат.

— Тек један сахат! помислим. А учинило ми се, да је од онда прошао један део читаве вечности.

„У том звркнуше некаква кола. Стадоше. Ослушнем. Неко лупа.

— Ко је то сад? Шта ће с колима? — питао сам се.

„Сад поче још жешће лупати. Лупа баш на наша врата. Неко их отвори. Сигурно газдарица Смиља. Док сам ја овако мислио, ето ти неког право горе. Стаде пред моја врата и викну:

— Хеј, домаћине!.. Устај!..

„То је био главом Периша Лалков. Шта ће он сад? Знам шта ће. Био је негде у друштву, па им пало на ум да и мене одвуку.

„У том он: гру, гру, гру на врата!

— Отварај, море, или ћу их сад иставити! — повика, као шалећи се.

„Упалим свећу. Отворим. Периша уђе. Био је мало ћевлеисан. По лицу му се расплинуло некакво блаженство. Како уђе, он окрете:

— Пих, никад ти нећеш бити човек! Обиграо сам све кафане! Ко је још могао мислити, да ћеш пре кокошију лећи. Кад тако дочекујеш први свој указ — шта ћеш радити, кад ти дође десети?.. Де, обуци се! Понеси нове хаљине, а спреми и чисту кошуљу! Хоћемо да путујемо — баронски. Ево, чекају нас кола. Боља нису остала у Београду — ја ти за то стојим добар. Кола лака, а коњи као ластавице. Још ни зоре бити неће, а ми ћемо минути Болеч. Ваља нам бити у Смедереву пре девет — па ма му оба цркла. Тако смо погодили... Де, шта си стао, те бленеш?!

— Ја те Периша, просто, не разумем.

— Верујем. Теби је пуна глава — од синоћнице. Не разумеш ме!.. Ево ти ове депеше... Читај!..

„Депеша је гласила:

— Долазим сутра лађом

Твоја

Велинка

— Разумеш ли сад?

— Морам признати, да целу ствар сад тек не разумем.

— Дечаче један! Моја ми заручница јавља, да долази. Па, наравно, треба ли да је дочекам?

— То јес; али шта ће ти сад кола; зашто мораш ићи чак у Смедерево?

— Пих, тихелај, букова главо!.. Зар још не

може да ти звркне у главу? — Хоћу да је дочекам, али не овде на београдској станици, већ на смедеревској... Помисли само, како ћемо да је изненадимо?! И онда ћемо сви скупа за Београд. Ала ће то бити уживање!.. Ура!.. Де, шта си стао! Гле, он се још није ни с места помакао. Де брже! Мени је сад сваки минут скуп. То ми је част за твој први указ... А, шта велиш?.. Зар то није женијална идеја?!..

„Ја сам ћутао. Моје мисли полетеше муњевитом брзином — као мисли. Стићи ћемо у Смедерево пре, но Млађо и Анђелија са својим ђедом. Како би било, да и ја изиђем пред њих? Какво изненађење!... Осетио сам, лепо, како ми у грудима срце заигра. Кад се пре обукох, и кад ли у кола поседасмо, то ни данас не знам. Летело се, а пн ишло. Напојнице су учиниле своје. У осам и ео већ смо се код „Лафа“ чистили од прашине.

IV

Периша се одмах нађе с неким својим друговима. Он ме је свима представио. Донесу се кафе. Пошто су се сити напитали о новостима из престонице, онда се прешло на друге разговоре. Наравно, да је ту дошао на ред и мој указ и синоћна вечера, и наше путовање на колима. Један нам рече, да је баш добро, што смо дошли на колима. Други нам је казао, да данас има и лађа из Београда и да смо могли и лађом доћи. Каже, да је на лађи много „комотније“, но на колима. Један, опет, примети, да он радије путује колима но лађом.

— Сиђем, брате, где хоћу; поиштем од механџије кафу. Он је лепо испече. Попијем је на тенани. Кад хоћу пођем, а кад хоћу станем. Просто, како ми је воља. На лађи, рече, већ се тако не може.

— Е, ја ти, ви'ш, волим путовати лађом. Се-

днем, ходам, пушим, пијем, ручам, спавам, играм санса, пикета, дарде, а ако се нађе згодна дружиница, онда ударимо и у „густирање“, и кад тек погледаш, а ми на месту. Чисто нам буде жао, — примети један од Перишиних другова.

— Прођ' се ти лађе, брате. Не да се то ни поредити. Шта кола! Путовао сам ја и онако и овако, — додаде један што је седео за другим столом, онде баш до нас и слушао, шта се ми разговарамо. Он хтеде да наведе још неке примере, да је лађом боље путовати но у колима, али га неко с кафанских врата прекиде својом виком:

— Лађа!

„Периша скочи.

— Из Београда је. Ово није твоја лађа. Она неће још за читаво по сахата, — рече му један од другова.

— Неће она данас доћи ни за сахат. Данас је недеља. Оршавска лађа дође обично за пола сахата доцније но друге, — примети други.

— Неће она данас доћи ни за сахат и по. Узела је у Градишту шлеп, — додаде онај иза другог стола.

— Ене, па данас долази из Београда и Млађо са својом лепом сејком! Хајдемоте, овако џумле, да их дочекамо. Биће им мило, знам, — повика Периша.

„Мени лепо свану. Ја то нисам смео да поменем. Чинило ми се, да ће се сви сетити.

„Пођосмо. Ја осетих, како ме нека ватра подузима. Лађа је већ близу... Бог с нама био, мени почеше ноге да клецају!..

*

„Лађа се поче и окретати, а нас не пуштају. Полиција је свуд ревносна. Она чини своју дужност. Једна старка куми и моли, да је пусте. Иду јој, вели, деца из Београда.

— Чекајте на ред! — повика онај, што држи врата затворена.

„Један од Перишиних другова приђе једном од оне господе. Рече му нешто — полако. Онај нас погледа. Јави нам се, па одмах приђе ономе, што стоји на улазу. Окрете се Периши и рече му:

— Извол'те, господо!

„Periша пође. Ми сви за њим.

„Један од грађана наже за нама. Пође и она старка. Полицајац их задржа. Грађанина стаде вика. Протестовао је, да га је све пристаниште чуло. Позивао се на равноправност. Помену чак и то, да је он, кад се данак тражи, први. За нас рече — Бог зна да ли га и плаћамо. Њему се придружише и други. Неки почеше чак и претити, да ће то јавити коме треба. Она бака само је молила: да причека децу, па ће се, вели, одмах вратити. А онај полицајац — ни абера. Као да је глув. Он само једном мало оштрије рече:

— Ја знам кога пуштам и зашто пуштам, да пре оде тамо, но што лађа стане. О томе он ником не мора давати рачуна, до своме претпостављеноме. И, Бога ми, онај свет ућута... Periша беше узео некакву важну, управо званичну, „позитуру". Што се тај умео да прода, а особито кад овако дође где у паланку — то је за причу.

„На лађи пуно света. Гледам, да видим Анђелију. Нема је. Нема ни Млађе. Не могу да видим ни ђеда Милисава. Да нису одоцнили од лађе?.. Може бити лако. Кад, нешто, погледам — чак горе при врху лађе — а они све троје стали, па гледају у онај свет. Ђеду се бели коса — као да је од сребра. Мени поче да избије зној по челу. И Перiша их смотри. Стаде махати марамом; али га они не опазише. Њихови погледи траже неког другог... Нешто сам сад волео, да нас и не виде. Ни сâм не знам зашто.

„У том пристаде и лађа. Избацише се једеци. Везаше је. Капетан нешто виче. Истурише и даске. Свет навали — од туд и од овуд.

„Изиђе само њих неколико. Онај други свет, сигурно, иде некуд за купатила. Писара и судија пуно... Најпосле, ето ти и њих. Напред иде Млађо — у потпуно путничком руху. Преко прсију му се види зелен гајтан. О њему виси доглед. У руци носи један свежљај, увијен у некакву црну мушему, а увезан жутим каишом. За њим иде Анђелија. У руци носи једну корпицу. Ђед упртио друга два свежња. Не виде нас.

Periша изиђе пред Млађу:

— Стој, куд си нагао?.. Добро нам дошли! Зар ви мислите тако, а? — Отиђи и без збогом остајте!.. Госпођице Анђелијо, љубимо руку!.. Ево и нашег Гргура!.. Јутрос одоцнисмо, да вас испратимо, па зато нас ево — да вас овде дочекамо!.. — изговори Периша као сахат будилник.

„Млађо стао, па нас посматра. Погледа у ме, па у Перишу, па у оне остале. Својим очима не верује. Моји и Анђелијини погледи сусретоше се. Њени се образи запламтеше. После почеше да бледе. Она погледа у свога ђеда. И он стао, па нас посматра. Хладан старац — као санта леда. На лицу му се не може познати ни радост, ни узбуђење. Само му се у очима опазила нека збиља, помешана с неким неразговетним подозрењем. Он погледа у Млађу, па у Анђелију. Анђелија обори очи — као да је нешто и она скривила. На челу Млађину указаше се оне три боре, а преко лица му прелете сенка неке унутрашње срџбе. Ове су се три душе разговарале, разумевале и — без речи... Ђед се од једном окрете мени:

— Ви сте то, г. Гргуре?!.. Је ли могућно?!.. Па ви нам синоћ о том ништа не казасте!..

„У тај се мах кроз онај свет протури и она

старица. Млађо притрча, те је пољуби у руку, а она њега у образ, па онда дочепа Анђелију и стаде је грлити и љубити...

— Децо моја, радости моја!.. Од кад вас ваша тетка погледа! — повика она, а очи јој се напунише сузама.

*

„И они одоше. На нас се и не обазреше више. Као да онде ни били нисмо.

„Шта ја ово учиних?.. Нешто ружно! Шта ме онако упита ђед Милисав? Зашто онако једно у друго погледаше, кад нас на штеку опазише? Зашто се Млађо онако намргодио? Боже мој, шта ово би?!.. Па тако и јест. Шта сам ја њима — да их овако дочекујем — у Смедереву? То је, и ништа друго. Тако ће узети и остали свет.

— Није, него је узео кола, па одјурио из Београда у Смедерево, да дочека Млађу и онога седог старца?! — казаће сваки, који за ово чује... И они одоше, а на нас ни главе не окретоше!.. После, с нама изишла и она смедеревска момчадија. Шта ће она рећи? Како нас је поглед ђедов све редом мерио! Сад му тек разумем ону збиљу на лицу и у очима. Па и опет — то све није тако... Ми смо у Смедерево дојурили, да дочекамо Перишину заручницу. Периша то треба да каже, ако ником другом, а оно Млађи... Па и да каже — ко би још томе веровао? А што смо извели на станицу читаву булументу?!.. Јес, имају право... Наравно. Кад се за једну девојку изнесе какав ружан глас, онда га свет дочека као на виле. Он га рашчешља на сто прамичака, и из њих свију стотину упредака... Лепо девојачко име — то је чиста, као снег бела, свила. Најмања мрљица — упропасти све!.. Ако пођеш да вадиш „флеку“ — учинићеш

горе. Она ће се још више раширити... Па и она оде!.. Не хте ме баш ни погледати!..

„Ето, то су била моја прва размишљања, док је Периша дочекивао своју заручницу и вадио билете за Београд.

„После ме је ухватила страховита зима. Сав сам се тресао. Зуби су ми цвокотали... То је била она африканска.

V

То је морала бити тешка болест! Знам, кад смо ушли у лађу, али не знам, кад смо дошли у Београд. Сећам се, као кроза сан, кад су ме пели на кола, и као знам, да смо нешто стојали пред „Националом“, па одатле окренули поред Калемегдана горе „Круни“. После? — као да сам у воду потонуо.

*

„Него има слика, које ми и сад не силазе с ума; али су све којекуд растурене. Оне међу собом немају никакве везе, а све су умотане у неку чудновату таму. Неке ми се чине, да су далеко, далеко; а неке — као да су ми јуче пред очима биле. Кад ми је и кад мајка умрла, па сам с њом био и разговарао се — као на јави. Нешто се беше на ме ражљутила. Из очију су јој сипале варнице. И онда пође, да ме пољуби. После не знам шта с њом би. Једном сам видео и своју веселу сестрицу. Лежи онако исто на своме мртвачком столу. Само сад као спава. Онај свет, што се око ње беше искупио, метну прст на уста, па учини:

— Пст!.. да је не пробудимо!

*

„После од некуд се нађем и на њиховом гробљу. Оно беше све у трње зарасло, а један анђео

пао на сестрин гроб, па плаче. По лицу сав изгребен. Изгребло га оно трње. Кад после, као оно и није било трње, већ бокори ружа, а, овде онде, по који ђурђевак. И Анђелија дошла, па га бере. Плете некакав венац. Она се на ме осмехну, па ми рече:

— Ово је моја мајка, а не твоја!..

*

„Једном ми се учинило, као да ме је Млађо привезао за онај свој зелени гајтан. Он ми рече:

— Видиш, ти си мој доглед... Онај сам други разбио... Хајдемо да видимо кнеза Лазара!..

„И ја сам узимао тај Млађин доглед. Гледао сам на њ. По његовој шупљини мотале су се гује — зелене као трава. И на ме су непрестано палацале језиком...

*

„Био сам и на некаквој свадби. Као сад да гледам младу невесту — у дугачкој белој хаљини, па оно њено бело и нешто сетно лице. Све ме је нешто хтела питати, али — не може. Неко ми рече:

— То је Анђелијина мајка.

*

„Али ону трубу платна никад заборавити нећу. Узео неко, па је размотава. И док је он размота, она се сама на другом крају смота у једно грдно клупче, па гледа право у ме.

— Ето, то је твој указ, — рече ми онај што привезује лађу за шлеп. И оно се клупче још једнако церека на ме, и вели:

— Да цркнеш, нећу!

„А шта неће? — То ми не каза.

*

„Једном сам опет дошао до неке велике реке. Хоћу да пређем на ону страну, али нигде чамца,

ни возара. Док се преда мном обре један старац — бео као овца. Он ме узе за руку и преведе на ону страну.

— Ово је, — рече ми, — мој нови виноград. Чувај га добро!

„И кад ја погледах — а моја Анђелија залева две руже. Обе јој се беху осушиле. Она се на ме благо осмехну:

— Ово је моја постеља. Ти себи тражи другу!..

*

„Кад сам први пут дошао к себи, а ја у својој соби, у своме кревету. Поред мене седи газдарица Смиља. Баш ми је тада променила хладне облоге — преко чела и слепих очију. Ја је хтедох нешто упитати, а она на ме прстом — да ћутим. Преко лица јој се беше просула неописана радост. Анђео жена! Њој се никако не могох одужити.

*

„Било ми је већ у велико лакше. Почео сам по мало и устајати. Једном сам отишао чак преко собе — до прозора. Погледам. Доле се извило тихо и плаво Дунаво. Његово је огледало под јутарњим сунчаним зрацима чисто пламтело. Варош бруји. Сва је већ на ногама. Ала сам им завидео!.. Ја леп ли је овај бели свет! Сад ми се учинио дражи но икад досле. Раширио бих руке, па бих га притискао на своје груди. Тешке болести — човека препороде. Све му се учини да је другојаче, но што је пре било. Он постане у неку руку — дете... Него, што ми другова нема?! Док сам боловао, није ми готово нико долазио. А и ко би? Ферије су. Све је то прхнуло куд које. Газдарица ми само рече, да ме је обилазио два три пута онај младић, што је оне ноћи с колима долазио. Једном је с њим дошла и једна госпођица. То је била ње-

гова Велинка. А ко би други и могао бити?.. Сад се сетим и Млађе и — свега оног, што се у Смедереву десило. У главу ми појуре читавиројеви мисли. Испред очију ми стану летети некакви плави, па жути, па црвени мехурићи. И ја се полако вратим и — легнем. Тога сам дана имао опет малу грозницу. Лекар је питао — да ми није ко долазио. — — — — — — — — — —

*

„Једно јутро устанем нешто доцније. Баш сам лепо те ноћи спавао. Кад погледам, а на мом сточићу стоји једно писмо. Дочепам га. Од Млађе је. Познао бих му рукопис у стотини.

„Он ми пише:

Драги Гргуре,

Ево ме где се и ја једном својима вратих. Сви смо, да рекнем, здрави. Анђелија ми није при свему здрављу. Мало, мало, па је претре грозница. Зато се и нису пре вратили. Ја сам казао да Смедерево није за њу... Имам пуно којешта да ти причам. Али о чему пре да почнем? Видео сам ти престоницу кнеза Лазара; видео сам оно равно поље под Крушевцем — где се беше окупила јуначка кнежева војска, да отлен пође на тужно Косово поље; гледао сам пусто двориште кнежево, на које беше ишетала царица Милица, да од свога Господара измоли бар једнога брата од заклетве... Гледао сам и походио сам сва места редом, — куда су се негда проводила српска господа — војводе и кнезови, бани и бољари; ишао сам оним равним пољем којим је, Бановић Страхиња довикивао свога хрта Карамана... Ах, видео сам и развалине тужне куле кнежеве, на којој су заграктала „два врана гаврана“, па казала страшну, али и херојску нашу погибију на Косову!.. И чинило ми се, е ће сад

проговорити, да ми што каже из оних тужних и крвавих времена; али све ћути, све је немо! — —

Но што ми није умео казати „бели“ Крушевац — казао ми је горостасни Копаоник. Пео сам ти се на његове највише гребене, што се о њих вечно ломе мутни и муњевити облаци. Какав величанствени поглед!.. Видео сам ти и плави Дурмитор и кршне Комове; и Шар-Планину и равно поље Косово... Видео сам и оне две класичне воде — Лаб и Ситницу!.. Него о томе — кад се састанемо.

Збиља, ђед ми синоћ каза, да је од неког чуо, да си опасно болестан. Је ли то истина?..

Јутрос се о теби опет повела реч И то о оном твом дочеку у Смедереву. Ђед ме упита, јесмо ли ми што о томе знали? Он се много интересује о свему, што ти почињеш и довршујеш. Он ти је књига тајнена. Никад је сву прочитати не мо'ш. Кад је год отвориш, увек у њој нађеш по нешто ново. Али, опет, опет — он је злато човек... Анђелија је и синоћ имала грозницу... Пст!.. Ево је где се нагла, да види шта пишем... За сад буди и са оволико задовољан. Ето нас до који дан!... А сад? — Сви те поздрављамо, па и наша добра тетка Јана. Ономад ми рече, како би волела да те види и — позна.

Твој

Млађо.

„Ово ме је писмо чисто оснажило. Тај сам дан први пут изишао мало до Калемегдана.

VI

„Како смо се после свему томе смејали. Периша је у једној прилици испричао све како је било. Млађо ми каза, да га је ђед с особитом

пажњом саслушао. Него, рече, Анђелија опет свему томе није веровала. Она је мислила, да се Млађо договорио са Перишом, да ме код ђеда оправдају. Зато је она и пала своме брату у наручје.

*

„У срећи протичу брзо дани...

„Како смо срећни ја и моја Анђелија! Бог нас је обдарио својим великим даром... Шта милиунари? Они су сиромаси према богатству, што га ја и моја Анђелија имамо.

„И тек, шале ради, ми ово благо покадшто поделимо.

„Моје је Миле, а њено је Миланче; моја је Стојна, а њена је Радојка.

„И тад би ми се Радојка обесила о врат.

— Ја сам и твоја, оцо, је ли? — рекла би ми шапатом, и као смешећи се; али би јој се глас отимао у плач и јецање, а очи би јој заводниле сузама.

— Јес, цвете мој, и ти си оцина! Не дâ тебе оцо за читав један свет; — па бих је загрлио и стао љубити њену као злато плаву косу, што се просула у небројено витица, које сваки час својом анђелском главицом устура.

„А Стојна би погледала, испод својих дугих трепавица, своју мајку, а две крупне сузе заблистале би јој се у њеним великим плавим очима.

„Миле и Миланче само би се свађали, ко је више оцин, а ко мамин.

„И ми бисмо то своје благо опет згрнули у једно... Како да се дели оно што је недељиво?!..

„Деце би тад стао врисак... Има радости, које ћемо заман тражити у људи. Њих су небески анђели снели озго на земљу. Оне се могу видети на лицу и очима наше деце.

„И онда би се нечујно ошкринула врата од

мале собе, и указало се весело лице нашега доброг ђеда. Душа му је била, да буде сведок наше среће. Али би у тај мах и Миле и Миланче и Стојна и Радојка отрчали и обесили му се о врат, па га стали цмакати и играти се његовом, као снег белом, косом.

„То је био врхунац наше среће.

„И само би се Анђелији кад и кад отео по који уздах. Сетила би се свога брата. Жао јој, што и он није међу нама. Несите жеље људске!... А није имала право. Ретко би прошла недеља дана, а да од њега не добијемо писмо. И увек је до неба уздизао своју „питому Крајину“. Желео је, да се и ја тамо са службом преместим.

„Његово се писмо завршује:

...Тимочка долина — то је мали Нил. Све, што се овде у земљу баци, расте као из воде. А шта да ти кажем за околна брда и окосине. Све је то покрила винова лоза... Бог је овај крај обдарио питомином, а људе вредноћом и међусобном љубављу. Ту неки дан ишао сам с неким странцима да гледамо „височка вина“. Ишли смо с пивнице на пивницу. Оне љубави, онога дочека нити где има, нити га, чини ми се, може игде бити.

Људи износе вина, али га не хвале.

— Мал је наш ту. Нека он говори, — рекао је један, кад му казасмо, да му је изредно вино; а за тим одмах додаде:

— Ето ту одмах до мене — код мога комшије Драгуља, биће га и више и бољег.

— Па он није ту, рекоше нам, — одговорим му.

— Ништа за то. Ми смо ту, — одговори он простодушно.

И он нас одведе тамо. Извади кључ испод једног темељца. Отвори на пивници врата. Уђосмо. То беху читави подземни сводови. На једној страни бачве — пуне још неоточеног вина, на другој по-

ређала се бурад. И чича Милен — тако се звао онај што нас је довео на Драгуљеву пивницу, — показа нам сва редом вина, а свакоме и цену. И оне остале комшије тек би рекле:

— Јес, то је вино од те године; а други:

— Јес, Драгуљ га по то цени. Па и то није скупо. Таког вина ретко је наћи у овим брдима.

А кад један од странаца рече, да му се вино допада, и да ће га свега купити, њима би свима мило, као да је ово вино и ова пивница њихова!..

А, шта велиш, Гргуре?.. Да ово није један крајичак негдашњега раја, у који још није продро први грех, и из кога Бог још није прогнао ове добре људе?!..

„Једно друго писмо Млађо овако завршује: Сад тек видим, зашто је храбри Вељко узвикнуо:

— Главу дајем, Крајину не дајем!...

*

„Једнога сам јутра опазио, да се на лице Анђелијино навукла нека чудновата сета. А кад сам у подне дошао из канцеларије, дочека ме на самом прагу мала Радојка, па повика:

— Оцо, нана је плакала...

„Мене нешто пресече преко средине. Уђем — у трпезарију. Сто беше већ постављен. Стојна је још нешто око тањира намештала. Моје драго дете — она је данас оцина редуша! За сто већ беху поседали — Миле и Миланче. И нешто се још кошкају око тога, ко ће код оце, а ко код маме седети. Стојну су одредили, да седи код ђеда... Ох, децо моја златна!...

„Одем у собу. Анђелија седи на миндерлуку. Наслонила главу на десну руку, а загледала се у нешто доле на патосу — Бог зна у што. Мисли јој беху одлетеле некуд далеко. Приђем јој. Она

подиже оне велике плаве очи. Поглед тај беше чисто преплашен.

— Шта је теби? упитам је.

„Она ми паде у наручја, и онда се стаде гушити у плачу и јецању.

„У том се врата од мале собе отворише, и на њима се указа хладно лице ђедово.

— Ево одговора. Млађо је здрав, — рече он и показа нам депешу, коју је мало пре добио из Неготина. То рече, па опет приклопи врата.

„Анђелија као да то све није ни опазила. Она је непрестано јецала. Она се од једном исправи. Погледа ме — страшним погледом. И онда ће окренути:

— Знаш шта, пријатељу, тако ти љубави — тако ти ове деце наше — моли се, да те из овога места преместе!.. Да одемо куд било!.. куд год они рекну — само бежимо одавде!..

„У гласу Анђелијину беше нечега што запрепашћује.

„И ја јој обећах.

— Још данас?..

— Још данас.

„Тако сам и урадио.

„То су биле прве капи горчине, које су kaнуле у наш срећни живот. Њих је исцедио један страшан Анђелијин сан.

„Пошто сам предао молбу на пошту, и то на повратни рецепис; пошто сам писао и Перишн, да настане где треба, да се час пре преместимо ма у коју варош, — Анђелија се мало разведри.

— Е, де сад ми кажи тај твој луди сан! — рекнем јој.. Нисам знао да си у тој мери празноверна... Зашто сам молио за премештај не смем ником ни поменути. Нама је овде било лепо. С људима смо живели као с браћом.

— Немој ме, Гргуре, питати, живота ти! Оно је страшно. Молимо се само Богу за здравље ове наше дечице!...

— Бога ти, шта је теби данас?! Да ме не држиш да сам какав мекушац?

„Њени се образи запламтеше.

— Ја нисам тако мислила. Ја, управо, и сама не знам, зашто стрепим, да ти овај проклети сан кажем... А кад ти већ хоћеш — ето чуј: Ја и ти као некуд изишли у шетњу. Деца остала дома. Не бринемо се. Ђед је код њих... Ама као на јави. Док ће неко викнути:

„Беж'те — да вас ватра не спржи!..“

И свет бежи; а ватра с небом свезала. Из онога пламена чује се писка деце. Мени се учини, да чух и глас наше Стојне. Она ми као рече:

„Збогом, мамице!“

Шта би с тобом — ја не знам, тек ја се обрех у ђедовој соби. Ту беше прострто нашој деци. Она већ полегала. Најпре Стојна, па Миланче, па мала Радојка. Најпосле легао и Миле. Оно троје жмуре; а Миле на једно око жмури, а оним другим на ме, да и ја поред њих легнем. Ја као пођох. Кад, ох тужној мени! а наша се деца претворила у некакав гар!.. Ђед их покрио нашим новим јорганом; обукао поповску одежду, па их опева. У тај мах и ти од некуд бахну, дочепа колевку с некаквим дететом, па некуд оде, а нас остави саме!.. Ја хтедох викати, али ме глас издао; хтедох за тобом, али ми се ноге одсекле, и — ја се пробудих. Сва сам била у голој води. Цептила сам као прут. Скочим и упалим свећу. Деца мирно спавају. Спаваш и ти. Одем полако ђеду. Отворим врата. Спава и он. Погледам у сахат. Сказаљке се поклопиле — на дванаест... Поноћни снови — то су страшни снови. Поноћ је доба духова. Поноћ међи између овога и онога света... Стала сам пред икону свете Богородице,

те сам јој се помолила, да у Спаситеља измоли живота и здравља дечици нашој. После сам легла, али је и свануло, а ја заспати нисам могла. Она ми страшна слика ни сад с ума не силази... Сутра дан ме је ђед у два маха питао: шта ми је. И ја му овај сан не смедох казати. Нисам га смела ни теби јутрос казати. Али кад ме ђед и по трећи пут упита, ја му казах, да сам нешто ружно за Млађу снила. Он ме мало промери. Његове се обрве набраше. Као да ми није веровао; али је оног часа телеграфисао у Неготин. Видео си — добио је и одговор, да ми је брат здрав и жив... Мој добри ђед!.. Сад знаш све...

„Кад сам сутра дан дошао у подне кући на ручак, Анђелија ме дочека сетним осмехом:

— Ја онај јорган дадох циганкама — добила сам за њ грдно корито .. Како се обрадовала наша тета Митра. Обије сав комшилук, да јој ко дâ велико корито... Пере туђе кошуље, те своје сестриће храни. Нека је за здравље нама и нашој деци! —

— — — — — — — — — — — —

„Ја у снове никад веровао нисам; али ми се Анђелијин сан учинио необичан. Он је у моју душу улио некакву страву Он је својим ноктима загребао у саме зенице наше... Ко је тај, што нам за мртва сна износи пред очи тако страшна знамења?.. Да нема душа наша неке друге очи — сем ових на које ми гледамо? Да се она, од некуд, у згодним тренуцима, не састаје с онима, од којих води своје порекло од искони?

*

„Како смо се обрадовали, кад од Periше добисмо депешу, да сам добио за секретара у суду П...

VII

„Четврти дан по моме разрешењу, већ смо били у П... Побегосмо ти из М... као из кужне куће!

„Онога јутра кад хтедох поћи, да примим своју нову дужност, Анђелија ми полако шану:

— Зове те нешто ђед!..

„Одем му. Он се смешио — својом познатом збиљом.

— Седи, — рече ми.

„Ја седох.

— Ти, у име Бога, полазиш на своју нову дужност?

— Јесте, драги ђеде.

„Он мало поћута. За тим опет настави:

— Секретарство је леп положај. Председник је, истина, старешина, али је секретар душа у суду...

„И онда ме испод очију погледа. Нешто је хтео још рећи; али се устезао. То се могло опазити.

— Јесте, драги ђеде. Имате право. Секретар је стварни регулатор свију послова. До њега стоји да се у једном суду послови не претрпају — рекнем му ја.

— То сам баш и ја хтео рећи. И још нешто: секретар је једини у положају, да оцени и вредноћу и способност млађег персонала. Одредити свакоме колико је који кадар да изради, тражити од сваког, да врши оно за шта га држава плаћа, — то је прва дужност једног секретара; а добро мотрити, да ли сваки уради онолико, колико може, па према томе давати коме треба препоруке за унапређење, — то је такође дужност једног секретара.

— Молим, ђеде, то је посао г. председника.

— Знам; али добар председник увек пита доброг секретара: који од његових потчињених заслужују препоруку за унапређење.

— Тако би требало да буде, — одговорим му ја.

— И при деоби послова и при давању оцена ваља бити до неумитности праведан... Ма колико да су људи себични, опет пред строгом правдом

оборе главе; а и највећи неваљалци мисле, да имају права, да се против неправде буне...

„Он опет застаде. Гледао ми је право у очи и — смешио се, као да ми је хтео из очију прочитати, да ли га разумем.

„И таман хтедох заустити, да му кажем, да ја те његове мисли одавна у својој души носим, — а он опет настави:

— После, за положај судског секретара везано је још нешто, што је тако исто важно, ако није још и важније. То, управо, и јест оно, за што сам те звао. Ти, синко, знаш, да секретар врло често замењује судију. Ти ћеш, дакле, у дужности, на коју сад, у име Бога, полазиш, имати прилике да судиш о праву, о части и смрти и о животу својих суграђана. А судити људима — то је бити представник Божје правде на земљи.

„И мој се ђед чисто исправи. У његовим очима заблиста некаква чудновата ватра... Он поче:

— Судијски глас треба да је слободан од мрзости, зависти, себичности, освете... Бити судија — то значи узвисити се над свима пороцима, у којима грца овај свет — од кад је људи и њихових крвавих дела на земљи... Судијски глас треба да је чист као кап јутарње росе на каквом мајском цвету... Судијски глас не сме ни пред каквом земаљском силом задрктати... Кад судија седи за судијским столом и суди, он представља једно више биће, до кога се смртници ни дотаћи не смеју... Ко пође да суди, а у себи не осети моћи и воље да овим узвишеним дужностима одговори, — нека се одмах враћа... Нека и не седа на оно свето место — те да га својом слабошћу скрнави!...

„И он онда ућута; али ми је гледао право у очи. Тражио је од мене одговор. И ја сам му одговорио, да ћу пре умрети, него се огрешити о савест једнога праведног, једнога строгог, једнога неумитног судије.

„И он онда скочи. Пољуби ме у чело, па ми рече:

— Сад пођи синко, са срећом!.. Ако да Бог, те доживим, да у теби видим таквога судију, онда ћу, овако сед, скинути капу, па те пољубити, не у чело, већ у руку — где се и љубе свештеници службе Божје и свештеници правде Божје... А ако не будеш... онда...

„И старцу задрхташе усне. Он хтеде још нешто рећи, али у тај мах упаде у собу Миланче — тужна и плачна лица. У руци је носио свога коњића — без главе.

— Ђедо, ово ми је Миле сломио, — зајеца он и сузе му грунуше на очи.

— Дајте ми тога вечитог штеточињу! — повика ђед и благо се осмехну.

„Миле уђе. Оборио главу. Није га требало ништа ни питати. Познаје се то... Стојна ошкринула врата, па вири. Хоће да види — шта ће да буде.

— Што си ово урадио, а? — упита га ђед.

— Нисам — одговори он и једнако гледа преда се.

— А... ниси... Видиш, молим те! Ниси — видим и ја... Они тебе увек беде... А ко је?

„Миле ћути.

— Да ниси ти, Стојна?.. Што си стала ту, па вириш? Не смеш да уђеш — је ли? Оди, слободно! Неће ти ђед ништа. Сломила, сломила — па шта је. Ђед ће своме Миланчету купити и већега и бољега коња, но што је овај био. Де, уђи, па кажи...

„Стојна уђе. Погледа у Мила, па се осмехну... Моја слатка маторка! — Она ми је паметна. Она је свога ђеда разумела.

— Јес, ја сам, ђедо. Није Миле...

„Миле се чисто трже. Погледа у своју сестру, а лака румен прелете му преко лица.

„Ђед га поче очима карати.

„Миле опет обори главу и стаде намештати уста да заплаче. Ђед му приђе, па га по глави помилова:

— Неће теби ђед ништа. Ти знаш да тебе ђед воли. Ти си његово златно перо... Сломио, сломио, па шта је. Ђед зна, да ти то ниси хтео. Ти твоме ђеду увек кажи шта си урадио, па ће теби после ђед казати шта ћеш други пут радити. — —

„Миле диже главу. Погледа у ђеда. Две крупне сузе, као два дијаманта, заблисташе му се у очима. То су биле сузе искреног детињег кајања. — — —

— Како је тешко бити строг и неумитан судија!... Ето, одакле почињу прве распре људске. Оне се, чини ми се, посисају још у материну млеку! — рече ђед, кад деца изиђоше из собе.

„Ђед је имао право.

„У моме суду затечем и два своја школска друга: Максу Великића и Малишу Дојчиновића.

„Кад би се гледало на вредноћу и способност, ја би их, имајући пред очима ђедов савет, метнуо у овај ред. Прво бих место дао Малиши. Он га је заслуживао и имао у школи; он га је заслуживао и доцније, кад је школу свршио и ступио у државну службу; он га и данас заслужује. Малиша је најспособнији и највреднији чиновник под кровом суда, где сам ја први пут сео за секретарски сто. За њим, кад већ другог не би било, дошао би Периша Лалков. А за Перишом би већ, по невољи, дошао на ред и Максо Великић.

„Али, на недаћу Малишину, а на срећу ове друге двојице, грађење њихове „ранглисте“ — није било у мојим рукама. Зато је Периша и могао постати давно и давно судија и дотерати — да је данас секретар треће класе у министарству правде... Боже, да ово из мене не говори завист, или, што би још по ме било горе, да се из мене не промаља неблагодарност?... Та ја само Периши имам

да благодарим што сам данас секретар. Иначе бих био премештен, и то, ако би се њему „хтело свидети“ — по својој молби, а могао бих бити чак и непремештен. У његовој је руци био мир моје куће. И данас бих био писар прве класе... Па и опет бих био старији од сиромаха Малише... Е, баш ме је стид од овога човека! Него ту мора бити и његове кривице. За унапређење тражи се још нешто, а не само вредноћа и способност. Ето, он не би никад онако писмо написао Периши, као што сам га ја написао, кад сам тражио премештај, па ма се небеса над његовом главом провалила... Он има обичај да каже:

— А што да молим, а кога да молим, брате?... Места у државној служби нису својина Перише Лалковог. На њих треба да имају првенство они, који, по својој спреми, према својој способности, а, богме, и вредноћи, заслужују да та места први заузму... Мене би било, болан, стид, да ме поставе да будем и заслужнијем и способнијем и вреднијем — старешина!... А шта остаје за државу?... Држава само онда може имати изгледа на трајан, здрав и крепак живот, ако кроз цео њен организам струје принципи правде и правице. А овако?

„И он је, сиромах, опет расположен. Како му је било мило, кад је чуо да му долазим за секретара. Једном ми с неком тугом рече:

— Није ми, брате Гргуре, на те криво. Ти си то место заслужио од кад и од кад. Каквих их има, што су давно и давно судије! И то судије!!... Ето, ова наша губа, овај Максо Великић... Исти је онакав, као што је био и у школи — ако није још и гори... Он ти је председнику десна рука; а, Бога ми, кад би се у овој земљи радило онако, како треба да се ради, па да се од тог рада богата жетва скида; — кад би се гледало, ко је за што, и шта ко, према своме раду и својој способности,

заслужује, — ја не знам, би ли му се смела поверити и она доле архива!... Шта, ни година не би требала, па да је тако уреди, да после, и да сам Бог с неба сиђе, не би јој умео ухватити часнога крста, где је што остављено и здружено!... А видиш ли ти оног мог Славка? Живога ми Бога, ја његов мали прст не бих дао за ону рђу. Ево видећеш. Потражи му ма који акт из ма које године. И ти мислиш још није ни отишао да тражи, а њега ето. Носи. Нашао га — као да га је мало пре својом руком негде оставио. После није само то. Ја сам га употребљавао и за друге, много теже, послове. Море, јеси чуо, дам ја њему на израду какву хоћеш пресуду. Ставим само, како је пресуђено, па му предам акта. И он оде доле, седне у један крајичак, па их, од краја до краја, прочита и узгред прави прибелешке. И кад тај напише, после, судске побуде, ти би се заклео, да је то писао какав дугогодишњи судија правник. И он је још практикант од 96 талира! Верујеш ми, Гргуре, да ме је стид, да му у очи погледам. Све ми се чини, да сам и ја нешто крив, што се његову раду, његовој вредноћи, његовој савесности не ода признање и не одреди права вредност њихова... Е, сад можеш мислити, како ми буде, кад сретнем онога зврндова, што не уме ни најпростијег концепта написати. И он је судија!... И он још има образа да каже, да га је Периша Лалков претекао с две класе!...

*

„После извесног времена, прва ми је брига била, да учиним све што ми је у власти, да Славко добије указ, а Малиша бар секретарство. Ово сам строго крио од Малише. Гледао сам, да најпре ублажим хладноћу што је постојала између г. председника и Малише, а коју је ревносно одржавао

наш друг Максо Великић, који се беше председнику тако подвукао под кожу, да је овај постао просто оруђе његово.

„Кад ми се учинило, да сам ствар прилично уравнао, ја се са доста ласкавим писмом обратим и Периши, молећи га, да и он учини своје.

„Није прошло ни неколико дана, од кад сам ово писмо отправио на повратни рецепис, а ја добијем од Перише одговор. Он је гласио:

— Ти си и био и остајеш Божји ћуран!... Гледај ти себе и ту своју ситну децу... Ко год хоће да исправља криву Дрину, њега најпосле и дочепа њена бесна матица!... Што си луд, да за њим скачеш, да га вадиш ?!.. Да си најбољи пливач — њени ће те вртлози прогутати!... Поздравље теби и твојима од твога

Перише.

„Кад сам ово писмо прочитао, она ми се канцеларија окренула око главе.

„А кад пођосмо на ручак, на дну басамака сустиже ме Максо Великић. На уснама му се лепршао сатански осмех. Он ми, онако мимогред, а с пуно подсмеха, рече:

— Сад сам баш добио писмо од нашег Перише... Пише ли теби што?

*

„Једнога ми дана рече г. председник:

— Данас ћете судити у другом одељењу. Г. Ива судија јавио ми је, да је болестан. Ви ћете, дакле, замењивати трећега судију... Ви до сад још нисте имали прилике да судите? — окрете он од једном.

— Нисам, г. председниче.

— Е, ето вам сад... Тога ће вам посла овде бити и одвише. Ми смо веома претрпани. Да још

не раде два одељења, ја не знам шта би било. —
— — — — — — — — — — — —

„После тога сиђем доле у пријавницу. Малиша ме дочека:

— А, баш добро, ге дође. Имам да ти обратим пажњу на један врло занимљив спор. То се, истина, за сад још не види; али ће се из њега излећи неки ђаво. Сви ми знаци то казују. Максо га је већ оњушио. Видео сам, како се облизује око акта. Ено га горе где их разгледа. Лудак један. Оно, што он тражи — тамо још нема, а и да је тамо, он то не би умео наћи. То може тек данас избити на суђењу; али он то не зна — као и свако друго живинче. Него ту има нешто друго. По овоме би се рекло, да ће се ово дело судити у другом одељењу. Тако то увек буде. Он се измакне, а своме орти остави да председава... Море, Гргуре... од ове земље — ништа!... Него чекај — то већ не може да буде. Г. Ива је болестан. Баш му је ружно. Био сам и синоћ и јутрос код њега. Јутрос му је много горе...

„И онда се Малиша од једном окрете мени:

— Ене, шта говорим ја?... Па ти још можеш и судити ово дело. Стани... Врло добро! Онда се ја не бојим ништа. Ала ће крекнути она лола!...

— Ама, шта говориш ти то, човече? Ја те, просто, ништа не разумем? — упитам га.

— Стани. Разумећеш. Ниси ти Максо. Него прво да ми кажеш: је ли те од јутрос што звао г. председник?

— Јесте.

— И казао ти: „данас ћете судити у другом одељењу?“

— Јест. То ми је казао.

— Е, онда — то је.

— Али шта: то је?...

— Сад нећу да ти кажем... Ти до сад ниси још судио?

— Нисам.

— Тако је. Ниси ни имао прилике... Баш добро!... Ово је твоје прво суђење. Сад ћу да те видим — шта вредиш. Ја бих ти испричао све; али нећу. То би могло да утиче на слободу твога судијског гласа и твоје судијске савести. А они треба да су слободни од сваког предубеђења. Слобода судијског гласа — то је за мене светиња. Него има нешто, што ти опет морам казати, а то је: отвори четворе очи! Једна омашка, па може невин да страда; мало непажње, па вам може из руку да исклизне један препреден лупеж... А за један суд нема већег понижења, но кад му какав зликовац исплази језик; а још је веће — кад једну невиност, којој би требао да буде заштита, понизи, осрамоти и навеки упропасти. Него шта говорим ја? Знам ја, човече, тебе... Е, баш ми је мило, што је то теби у део пало... Али чујеш, Гргуре... Очи отварај! Иначе и с тобом Малиша кида за навек... Пребришем ја и преко твога имена црвеним плајвазом, па — још један пријатељ мање, и ја онда одох својим, а ти иди твојим путем!...

VIII

„У делу, у коме сам, заступајући трећег судију, први пут судио, председавао је Максо Великић.

„Кад сам ушао и сео за сто, он је још разгледао по актима. Беше се уозбиљио. Два пута три одмахну главом, али ништа не рече. И онај други судија разгледа нека друга акта. Понеки узме те потпише. То су били преписи. Он је био масални. Овако он увек — два посла одједанпут. Вредан човек. Ни њега Малиша не мирише. Једном ми за њ рече:

— И то ти је једна шпица! Ни смрди, ни мирише. Јеси ли видео како иде? Гледа, рекао бих, да ни мрава не згази. И то ти је једна врста светаца, што жмури и пред гресима и пред врлинама. Кад год ради друго одељење и кад председава Максо Великић, знај, да је ту и Јеврем судија. После, његов се глас нигда не одваја од Максе Великића. Ива се и одвоји, али онај — остаје сталан као стена. Ако хоћеш да видиш једнога човека, па још судију, који апсолутно свога мишљења нема, онда ено ти г. Јеврема. Међутим, ваља истину казати, — још се за њ није чуло, да хоће да узме мито.

*

„Председавајући зазвони.

„Судска се врата отворише.

— Рајко Негованoвић и његов парничар Весо Стојнић, сељаци из села Ж... нека уђу!

— Хај'те ви, парничари, — повика пандур с врата.

„Уђоше два човека. Онај постарији могао је имати 45—50 година. Почео је у велико да седи; али је у лицу био младолик; а оне његове благе и доброћудне црте на лицу граничиле су готово са детињом простодушношћу. Смешио се. То је био Рајко Неговановић, један од најимућнијих сељака из села Ж...

„Он се благо поклони судскоме столу, па нас све редом упита, како смо.

— Није ово, брате, сокак, ја твоја, или наша кућа, да се с нама здравиш. Ово је суд! — осече се на њ Максо Великић.

— Па 'ко ће, господине... Вала је опет суду, — одговори Рајко и метну руке на прси.

— Јеси ли ти Рајко Неговановић?

— Ми, је ли?

— Ти, ти...

— Е јес, ми смо, господине, — одговори он, и слаба му румен сину преко образа.

— А ти?

— Веса Стојнић, — одговори онај други.

„Овај је био много млађи од онога првог. Једва ако је могао имати око тридесет, ја, највише, тридесет и две године. Мало црнпураст. Очи му зелене — као трава, а летеле су му — као на зејтину. Нос му је био мали, али опет нешто кукаст, те је личио више на кљун у јастреба. Није хтео у човека право погледати, већ је окретао главу у страну, и као да нешто по соби разгледа. Преко чела му се испречио грдан ожиљак — као да га је неко посекао великим ножем. Израз његова лица беше подмукао и пун неке сатанске пакости.

„Председавајући их најпре понуди, да се, како год, поравнају. „Боље ће“, вели, „бити и за једног и за другог“.

— Па, ето, господине, ја не браним, — рећи ће Рајко. Душе ми моје, ја нисам био рад ни да дође довде, али чека', чека', чека' — па ништа. А кад ми једном рече — пред толиким људима — да ми ништа ни дужан није, е, гооподине, као да ме поли врелом водом. Осрамоти ме.

— Велиш ли ти то збиља, Весо? упитам га.

— Ја ти то збиља кажем... Ено ти пута, а ено ти суда, па ме тужи, рече ми он... Ето га ту, господине, па нека ми не да лагати.

„Весо се само смејући, и нешто гледа по суду.

— Шта ти велиш, Весо? — упита га Максо Великић... Били се како год могли изравнати? Боље је, човече.

— Ја овоме човеку ништа не дугујем... Нека суд чини своје.

— Ама, зар ти мени ништа не дугујеш, Весо брате?! Тамо си у селу могао како си хтео; али ово је суд... имаш ли ти, душу, болан?!

„Веса само усука вратом и погледа мало у страну, а преко уста му се развуче пакостан и подругљив осмех. Овога сам човека сад први пут видео, и одмах сам осетио према њему неку одвратност, ако не чак и гнушање.

— Доста, није ово ваша механа, ја судничка авлија, да се тамо кошкате! Ово је суд, — окренуће од једном Максо судија.

— Право велиш, господине... Јес, ово није механа. Ово је суд... Опрости! Ти кô упита, би ли се могли како поравнати, па, ето, на што изађе! Него ја сам крив. Вели мени мој Милош.. А ја, ето, не послуша га, а да сам Бог дô!... те данас не бих овде пред судом црвенео!...

— Доста, кад ти велим, немој ту више млети!.. Знам ја вас све. Сви се ви тако пренемажете, — осече се на Рајка Максо Великић.

„И онда узе акта да чита.

„Цео овај спор дâ се свести у ово неколико редака:

„Весо је дуговао Рајку 50 дуката по облигацији, коју је својом руком написао и потписао. Рок плаћању прошао — има година дана. Весо није хтео да плати — и Рајко га тужи. И суд Весу осуди по кратком суђењу, да дуг, с 12% годишњим интересом, своме повериоцу плати, као и осталу судску и парничну таксу и трошкове.

„Весо изјави суду, да он Рајку ни по каквом рачуну не дугује, а најмање по каквој облигацији.

„И с тога је обустављено извршење судског решења о наплати дуга и одређено рочиште, да се овај спор расправи.

— Дакле, ти, Весо велиш, да ово није твоја облигација?

— Није. Нека суд одреди вештачки увиђај. Мој несумњиви рукопис налази се у спору мом противу Радосава Брњића, из С... а под Бр. 1341.

од године 187*. А, сем тога, ја ћу овде пред судом написати шта рекне суд, па нек се оба моја рукописа упореде с рукописом на облигацији.

„Док је ово говорио Весо Стојнић, погледи су му лутали свуд по заседању. Нама у очи није смео да погледа. Један пут му само уграбих очи, и он брзо усука вратом и стаде гледати у страну, али се ни за длаку помео није.

— А шта ти на ово велиш, газда Рајко? — окрену се Максо повериоцу Весину. Чуо си, шта Весо каже. Он вели, да ово није његова облигација.

— Бог с тобом био, господине, како није његова!.. Његова, ја чија је. Онда, кад му је требало 50 дуката, била је његова; а сад, кад ваља плаћати, вели да није његова. Кад би се тако могло — сва и би се задуживао, па после рекао: „Није моја облигација“, — одговори Рајко с таквом наивношћу, да сам се с места уверио, да у овој ствари има неког каиша, који је могла удесити само она покварена душа, што сам је опазио у плашљивом погледу овога сеоског лупежа.

— Ама, чу ли ти, човек каже, да он није писао ову облигацију? — упитам га ја, пошто сам замолио председника, да ми допусти, да на њих управим неколико питања.

— Па писмен је он, господине. Он је и наш ћата у селу. Има томе година! У нашем селу он све пише. Други то не уме, — одговори сиромах Рајко с истом малопређашњом наивношћу.

„Ја погледах у Максу. Његово се чело беше набрало. Очевидно је, да му се није допало, што сам се и ја уплео у питања. Онај други судија још је једнако прегледао своја акта и потписивао их. Не верујем, да је и једну реч из овога спора чуо — тако се беше задубио у разгледања својих акта.

„Даље нисам ни ја хтео да упадам с питањима, ама Весу нисам ни за један трен испуштао из очију.

*

„Вештачким прегледом доказано је, да облигацију није писао Весо Стојнић. То се могло видити и без вештака. Рукопис Весин веома је исписан — прави канцеларијски рукопис; а облигацију је писала нека невична рука — по свој прилици какав ђак из трећег, а можда и из другога основног разреда.

„Весо је, према томе, тражио, да суд Рајка Негованoвића узме под кривично ислеђење као фалсификатора из користољубља.

„И почем се дело појавило на самом суду, то је суд с места донео своју одлуку:

„Да се против Рајка Негованoвића, земљорадника из села Ж..., као фалсификатора из користољубља, отвори кривична истрага, и да се окривљени, према природи кажњивог дела, за које се оптужује, стави у притвор“.

*

„Онај тренутак, кад је Рајку и Веси саопштавано ово решење, никад заборавити нећу. — — —

— Ама зар ја у апс?! — повика весели Рајко, па нас стаде мерити својим престрављеним погледом... Зар ја дао толике паре — па сад ја у апс?!

„И онда се окрете Веси. Најпре га промери од главе до пете, па онда окрете:

— Шта учини ти од мене, Весо — да од Бога нађеш?!.. Мислиш ли ти, болан, мрети?... Ако ови овде не знају, ко је од нас двојице прав, а ко крив — зна онај горе!... И ти велиш, да оно није твоја облигација?... — Е, Весо, све сам могао веровати, а ово нисам.. Зар си, болан, заборавио, колико си ме салетао; зар си заборавио, кад се оно закле у оно твоје јединче, да ћеш ми пре Лучина дне све до паре вратити?... Куд ће ти душа, болан — што на мој дом, у коме си више леба појео, но у својој кући, бацаш једну срамоту?! Зар си забо-

равио, свако те добро заборавило, да Бог дâ, кад ти рекох:

— Стани, немој се клети у дете!... Имам и ја децу... Иди и начини облигацију! Не тражим ти ни интерес, ни ништа... А ти се отимаш — хоћеш да ми платиш и интерес и све. И ја ти рекох:

— Иди, па како ти драго! И ти оде. Не би мало, а ти се врати. Ја садим купус, а ти стао код прелаза.

— Ја оно донесох, — рече ми.

— Очекни мало, — рекох ја теби. И ти очекну. После одосмо у кућу. Ја зовнем Илинку. Она дође.

— Дајде ми оно!

— И она донесе. Ја на њу очима, да оде. И она оде. Остасмо ја и ти сами. Избројим ја теби равно педесет минаца. Изброји и ти. Сваки си по два пута преврнуо, док нађе, да је један бушен, а један мало алчен. И ја ти дадох друга два. И ти их још једном преброја, па онда извади свој „шлајпик". Сећаш ли се — једва га отвори!... Нешто се био покварио.

И ти уста да пођеш, а ја теби:

— А облигација? —

— Ене! ја у мало не заборавих, — одговори ми. И онда метну руку у шпаг. Извади ону исту облигацију што је овде сад у суду. Био си је завио у један пешкирић. Као да га сад гледам. Био је пре-ткан плавим и црвеним пругама... Хајде, закуни се, да то није било, па нека ти је алал свих оних педесет дуката!...

— Па зар Весо није пред тобом писао облигацију? — упитам ја Рајка.

— Па није, господине. Ја немам те оправе. Он то све има у судници. Све једно је то, господине. Он је писмен. Ја му у томе ништа не знам.

„Мени сад сасвим свану. Погледам у Весу. Он беше поплавио као онај његов копоран. Дркће

кошуља на њему. Ја погледах у Максу Великића. Он беше саставио обрве, а усне су му нешто шаптале. Он се од једном окрете мени:

— Изволʼте, господине секретару, па ви председавајте и полажите питања. Оба не можемо; а не можемо ниједан. Ова је ствар већ решена. Кад се по овоме делу одреди претрес, и ако ви и онда будете заступали трећег судију, можете се обратити на председавајућег, да он чини слична питања. Сад им овде није места.

„То рече, па удари у звоно.

„Судска се врата отворише.

— Водите овога у апс. Без одобрења г. председника, с њим се нико састајати не може.

„Весо чисто одахну, а на устима му се залепрша опет онај сатански осмех. После ме стаде пакосно мерити. То је био зликовачки поглед.

*

„Тај дан нисам могао ни ручати. С ума ми није силазило: шта је могао о суду и судској правди мислити кукавни Рајко. Лепо сам осетио, како ме подузима пламен неког унутрашњег стида... Какве кобне последице по земљу, по правду и правицу — по узвишени судски позив, — што они горе не мотре кога постављају, да суди о части и животу својих суграђана!...

„У том неко проговори у ходнику. Познадох глас Малишин. Скочим. Отворим врата.

— Оди.. Баш добро. Као да сам по те поручио!

„Он се смешио — тужним и горким осмехом.

— Е, казах ли ја теби?! — рече он седајући на миндерлук. Видео сам ја још онога јутра, да се овај колач меси веселом Рајку. Него одавно они њега и вребају. То је најбогатији сељак у срезу А.... За њ се прича, „да им [illegible] Требао

си бити на пиву код Марка Певца. Сад само бруји о томе.

— Ама, зар Рајка Негована Неговановића уапсили? — упита ме једна лола; а опкладио бих се да ту има, колико толико, и његова калаузлука. Два пута сам видео Весу, где се шмурну у његову кућу. Ко још не зна Тошу Вртирепа!

— Ово се зове лов, мој брајко! Одавна им није пала у кавез оваква тица... Ала ће сад бити трке!... Оперутаће га — ама му неће оставити ни једно перце! — рече један и пакосно погледа у ме.

— Мари Рајко! Њему се то ни познати неће. То ће поклопити онај забран у Лисом Пољу; а он има онака четири. Ваља му сваки, брат брату, 400 дуката, — одговори онај други.

— Мало је то, Бога ми, — приметиће онај први, а не скида очију с мене.

— Па, биће ту и мало готовине. Рајкова кућа нигда није без које стотине дуката, — одговори онај други с таквом хладнокрвношћу, као да је овде била реч о једној простој трговини. Ја после устадох и одох.

„Настаде ћутање. Малиша опет поче:

— Ето, драги мој Гргуре, овде је, као што видиш, образована једна лупешка дружина. То вам је нека врста паукова. Разапели своје мреже и хватају своје жртве. Пре месец дана био је спутан Драгојло Мартић, честити старина из Малог Л... Данас им је пао шака Рајко, а сутра ће бити ко други принесен на жртву овим прождрљивим хијенама... Мене сама душа боли, што се ово лупешко гнездо свило под самим кровом нашега веселог суда...

*

„Рајко је био у притвору равно два месеца. Одлазили су му само они, који су пуштани. Акта

је држао под кључем Максо Великић. Њега је одредио г. председник, да заступа иследног судију. Ива судија још је једнако био болестан.

„Једно после подне ето ти ми Малише. Метну руке у џепове, па ме стаде тужно гледати.

— Дакле и та се комедија сврши?

„Ја га погледах. Нисам га могао разумети.

— Сутра се пушта у слободу Рајко Негова-новић.

— Ене, — рекох ја.

— И то по члану 29-ом суд. крив. поступка... Данас је потврђена и тапија. Продао је забран у Лисом Пољу. Купила га је она лола. — Рекох ли ја онда теби, да се овај колач није могао подмесити без брашна Тоше Вртирепа?

„И, заиста, сутра дан, суд пусти Рајка Негова-новића. Оде ти он — као пурак. Ама ни осврнуо се није у чаршији. Било га је стид.

*

„Једнога дана, доцкан у вече — таман сам се спремао да легнем, а неко на мој прозор: „куц, куц, куц!"

— Ко је то?

— Отвори!

„То је био Малиша.

„Моји су сви били поспали. Одем и отворим врата. Малиша уђе. Смешио се; али му је тај осмех био страшан.

— Твоји спавају?

— Спавају.

— И боље. Доносим ти једну новост...

— Да чујем?

— Знао сам ја то, — окрете он као са собом разговарајући се... Лете писма и депеше — од туд и од овуд!... Јес — ја сам то одавно погледао... Ах, Периша, Периша!... Ти ћеш ми то платити — кад тад! — — —

„И он застаде. После се зацену од смеха — Бог с нама био, као да је с ума сишао. И онда се окрете мени:

— Знаш ли да смо ја и ти аванзовали?

„Мене ледну у срце.

— Ја се премештам по потреби у Л.... а ти идеш на своје старо место.

„Око мене се окрете она соба. Осетио сам како ме свега проби зној.

— Ми смо им постали опасни. Не осећају се довољно слободни у своме кретању. Развили људи радњу — мало у већем стилу. Ово с Рајком и Весом испало им је сјајно; али куд и камо би још и сјајније било, да се ти, у самом почетку, ниси уплео с оним твојим питањима. Због тога од онда и не ради друго одељење. Рајко ти не би прошао овако јевтино. Овакав лов — па да се сврши с једним тричавим забраном и којом стотињком дуката из Рајкове оставе!... Али, како све прилике казују — њима се сад тек отварају послови... Ту ти, ту ја; а чаршија безобразна, па и најмању ствар износи на пазар. Не иде то тако више. Ето, шта се и о Рајку говорило!... Чаршија је унапред одредила, колико му се ваља изути, па да своју кућу види. С тога се није смео ни претрес одређивати. Свима тим гласовима, ја и ти смо криви. У томе Максу нико не може разуверити. Што он зна, зна. За то се и морало овако пресећи. Колико је толико је. Нека се само кида. А ми ћемо већ своје добити. Сад ти је јасно све, — рече Малиша, па опет прште у смех.

*

„Од Анђелије се за неко време морала крити ова, по нас све, кобна вест. Мислио сам да ћу ствар ма у колико предругојачити. Три пута сам писао Periши. Молио сам га и преклињао, да ме

пошљу ма куд, а само не у М... И та ми вера не хте ни одговорити.

„Дође и дан мога разрешења. Од Анђелије се више није могло крити. Већ је и комшилук чуо, да се премештамо. Одем ђеду. Кажем му све. Он ме је слушао са својом познатом хладноћом. Испричах му и онај страшни Анђелијин сан. Он оборио главу. Ћути. И онда се од једном исправи:

— Знао сам ја још онда, да ми Анђелија није истину казала. Ви то нисте требали од мене крити. Овај повратак у М.... сад тек може на њу ружно утицати. Она ће сад тек у томе да види прст неумитне судбине.. А она је — на том добу... а зимско доба!...

— Па да ја идем сâм. Ви останите?... Или — да дам оставку!... Што да служим земљу, која поштену службу и савесност овако исплаћује?!..

„Ђед је ћутао. Нешто је премишљао. Онда ће од једном рећи:

— Ни једно ни друго... Земља ту није ништа крива. И она, сирота, још горе страда но и ви... Остави ти то мени. Ја ћу о томе с Анђелијом говорити... Снови — или лажу или могу одиста да предскажу. Ако лажу, онда на што бежати од онога места, у коме смо онако лепо живели и у коме смо имали онолико добрих и искрених пријатеља? А ако они истину казују, онда је опет лудорија бежати... Од воље се Божје не може побећи.

*

„Пошто ђед оде, није прошло много, а ето ти Анђелије. Била је бледа као смрт. Она ми паде у наручје. Ћутала је и — јецала. Ђед јој је казао. Није ми хтела рећи — ни да идемо, ни да не идемо. Чињаше се, као да се својој судбини предала.

„Четврти дан приспели смо у М.... здраво и

весело. Стан смо узели у другом крају вароши, а не онамо где смо пре седели.

*

„Други дан пошто смо приспели у М.... добијем писмо од Млађе. Он ме кори:

— ....Ти ме опет ниси послушао! Друго сам ја, а друго ти. Ја — једна душа, а једна гуша; а ти?... Четворо деце, па жена, па стари ђед... Они, који на овај свет доводе децу — примају огромне обвезе на се. Нема већег греха но изродити тако слаба створења, па не бити кадар спремити их, оснажити их, да се, кад на своје ноге стану, могу ухватити у коштац с овим халапљивим светом... Има ствари, пред којима, кад је човек отац, као што си ти, мора зажмурити... Овим нисам хтео да кажем, да се човек може, у извесним приликама, и понизити, да би свој интерес и свој положај очувао. Не, то ја не тражим. Друго је што ја тражим. Ми смо и сувише слаби, да можемо „да исправљамо криву Дрину“, што рекао Периша Лалков. Збиља, ономад ми је писао. Нешто ми је врло љубазан. Тужи се на те; али одмах додаје, да те је натентао Малиша. На тога Малишу диже дрвље и камење. Државна служба не мора, вели, да трпи од његове осионости. О те се, вели, мало и огрешио. Рекао ми је, да ти пишем — да се мало притрпиш. Он ће ти то све с интересом надокнадити... Него не знаш како ми је овде добро. Чисто се бојим да не заборавим своју питому Крајину. Море, Шабац је красна варош; а Шапчани су — да их човек у недрима носи. После овај је округ пун знаменитих места из наше најновије прошлости. Ишао сам ти на равно поље мишарско — где се био онај херојски бој, у коме је пао цвет босанских бегова; видео сам ти и разгледао оно крваво разбојиште, што је Кулинову љубу у црно завило...

Па, после, био сам ти на Дубљу и Салашу; походио сам она, српском крвљу натопљена, место на Равњу и Засавици... Љубио сам оно студено мраморје, што, овде онде, обележава вечна боравишта оних наших витезова, који на своје груди дочекаше сву бесну Турадију, што је Србија носила тешке ланце злокобне 1813. године; гледао сам оно херојско заравње, на коме је Зеко Арамбаша са својим голим синовима — дочекао Турке као гладне вуке, па се с њима био — дрвљем и камењем... И они су у тој борби сви попадали; али они су опет срећнији од оних, који су их преживели, јер нису дочекали да виде страхоте 1813. године и да чују звеку нових ланаца Србинових... Чим сине премалеће тражићу одсуство. Не могу чекати ферије. Пожелео сам вас се. Хоћу да вас све редом притиснем на своје груди... Кажи Стојни, да је њен ујко поздравља. Нека добро учи и добро се влада... Нека пази и чува своју браћу и своју малу сејку. А Милу кажи, да се с братом не свађа и нека место мене, свако јутро, пољуби ђеда у руку... А Миланче и Радојку — омилуј и ижљуби уместо ујке њиховог!.. И још нешто. Кажи ђеду — да је његов Млађо онакав, какав он жели да је. А ти?... Ти прими с Анђелијом моје пољупце и моје поздравље!... Пишите ми!.. Ономад сам писао и тетка-Јани. Чуо сам, да је јако оболела. Пишите јој и ви... Боже, ала смо се којекуд растурили!

Твој

Млађо.

„Ово нас је писмо све редом обрадовало. Стојна већ села, па хоће да му одговори; и Миле дочепао хартију и плајваз — да пише ујки; Миланче спрема кола и упреже коња — хоће да иде своме ујки; а Радојка? — Она узела од мајке игле — да своме ујки оплете чарапе... Ох, слатке успомене моје!...

*

„Сутра дан, пред само подне, јави ми пандур, да су ме звали кући. Мене лепо прођоше мравци. Још четврт, па би и онако изишли из канцеларије, а они ме траже. Нека ме страшна слутња обузе. Јавим се г. председнику. Он ми допусти да идем. Ишао сам, а ноге су ми клецале. Анђелија ми није с ума силазила. Она је већ ту — на том добу. Очекивао се дан и сахат. Дођох кући. На самим вратима сусретнем се с лекаром.

— Шта је, г. докторе?..

— Није добро, — одгеворил ми он без икаквог околишења. Она ваша девојчица што иде у школу — има гушобољу... Ја говорих и говорих, да се школе распусте, па немаш коме. Ово је већ пети случај!..

„Ја бејах занемео.

— Болест је веома озбиљна, — настави лекар даље. Наредио сам, да се она друга дечица одвоје. Водите их куд било. У осталом, још није сва нада изгубљена; може дати Бог, да ово не буде онакав случај као у деце Борисава Ивића. Нека дете испира гушу сваких пет минута. За један сахат... ето и мене — да опет видимо. —

„И лекар оде. Ја уђох у собу. Стојна седи на миндерлуку. Окуњила се и нешто у образу зажарила. Иначе ми се учини, да баш није таква опасност, каку је лекар предвиђао. Анђелија исколачила очи на ме. Сама је страва из ње зјапила. Као да ми је хтела рећи:

— Ово је мој сан!..

— Шта те боли, злато моје? — упитам Стојну.

— Ништа ме не боли, оцо, — одговори ми она нешто промуклим гласом. Само ме мало гуша боли... Пила бих воде, па не могу... Али то ће мене проћи — је ли, оцо?.. Био је сад и наш доктор. Он каже — није ништа...

— То рече, па се онда наслони на јастук. Гледала је у ме и смешила се.

— Где су она друга деца? — упитам Анђелију.

— Код ђеда, — одговори она, и беше се загледала у некакав предмет.

— Па што сад не дођу, оцо?.. Мени је боље. Ја волим да су они ту... да гледам како се играју — упита Стојна; али се од једном у лицу промени, у очима јој се опази нека престрављеност. Она скочи, полети мајци и викну:

— Недај ме, мајко!.. Хоће нешто да ме удави!..

*

— „Други дан, моја Стојна, моја маторка, моје мудро и паметно дете, моја прва радост, моје прво миловање, мој понос, материна дика — лежала је .. мртва на своме мртвачком столу... Ама, као да је заспала. На њеном хладном челу, између витих и црних обрва, у једно се слиле три боре, што их је тамо оставио самртни бол; а око уста беше се следио један страховит осмех. То беху последњи отисци њених претешких мука — док се са својом анђелском душом раставила...“

*

Тако се завршио записник мога веселог друга... Он ми испаде за руку. Пред мојим се очима оцрта један страховит табло. И мене прође хладна језа. Ја се сав стресох. Учинило ми се, као да гледам мршаву руку несрећнога оца како се кочи. Он не казује шта је било с његовом другом децом — с његовим Милом и Миланчетом, с његовом Радојком... Он не описује тешке ваје несрећне матере; он не казује бол смрвљене душе своје... Он то све прелази муком... И мени се учи ни, да се налазим усред оне мрачне просторије, где је пустошна коса смрти око себе размахнула и за собом оставила свој страшни задах!..

*

Пошто сам мало дошао себи, ја се сагнем и дохватим онај тужни записник. Листао сам га и прелиставао. На сваком листу налазио сам трагове суза а на самом крају записника биле су још две три врсте — Гргуровом руком исписане:

„...Дознао сам. Он је погинуо под самим зидинама цркве Грачанице... Он је своју племениту душу испустио с уверењем, да је „Косово освећено"... Хеј, мој јадни Млађо!..“

И мало даље:

„Ја морам да живим. Она никог више на овоме свету нема!...“

И таман сам ове врсте прочитао, а моја несташна Нера упаде у собу.

— Оцо, је л' да ћеш ти купити и Видосави хаљине за Врбицу?... Купи јој, оцо!.. Она нема свога оце и своје мајке!..

Мени грунуше сузе на очи. Дочепам је, загрлим и пољубим... Њихову је радост ваљало гледати, кад су им свима, у очи Врбице, хаљине, ципеле и шешири донети!...

САДРЖАЈ

СТРАНА

Један разорен ум 3

Записник једног покојника 133